

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- POSTACADEMICA IV
SAMENVATTINGEN P.A.-COLLEGES 1972-1973
- REDEVOERINGEN P.A.-CONFERENTIE 1973
- H. SMEETS, ANTWOORD AAN J. KLOMP
- MEDEDELINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

14e JAARGANG – NOVEMBER – 11 – 1973

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. H. ULRICH, *voorzitter*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Burg. Van Grotenhuisstraat 30, Oosterhout-Z., N.Br., tel. 01620-26665.
A.L. VERHOOG, *2e vice-voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 075-165602.
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-234875.
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.
L.W. BOOGERT, *comm. Pedak*, Wielengahof 21, Delft, tel. 015-563034.
H. DE RUYTER, *redactie Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Kogeldistel 64, Rotterdam, tel. 010-214865.
A.P. DIJKSTRA, *Didaktiekcommissie*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

f 25,—

Aspirantleden:

f 50,—

Echtparen:

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

H. DE RUYTER, *voorzitter*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, tel. privé: 030-882365, correspondentie: p/a Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20, Utrecht.
DRS. H. VAN AGGELEN, Haarlem.
C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.
DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.
DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.
DRS. G.J. SLOOTWEG, Baarn.
DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.
F. VISSER, Amsterdam.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

INHOUD "POSTACADEMIALE IV"

<i>OUDHEID</i>		blz.
dr.A.B.Breebaart	Het moderne beeld van de Gracchen	474
<i>MIDDELEEUWEN</i>		
dr H.P.H. Jansen	Armoede in de late Middeleeuwen	477
<i>NIEUWE TIJD</i>		
dr H.P.H. Jansen	Revoluties vóór 1789	480
<i>NIEUWSTE TIJD</i>		
drs G.J. Meijer	Hausse, crisis en crisisbestrijding in de Verenigde Staten	482
dr J. Verseput	Problemen rond het ontstaan van de beide wereldoorlogen	484
dr Z.R. Dittrich	De huidige buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie	486
dr F.G.v.d.Poll	Machtsverhoudingen in Oost-Azië na 1945	492
dr F.G.v.d.Poll	Het Maoïsme	496
dr J.M. Pluvier	India - Pakistan - Bangladesj	500
<i>ACTUELE VRAAGSTUKKEN</i>		
drs J.H.Bakker	Oorzaken van het uitbreken van het conflict in Noord-Ierland	503
dr A.L. Constandse	Hedendaagse verschijningsvormen van het anarchisme	510
<i>DIVERSEN</i>		
dr E.E.G. Vermeulen	Wat is de geschiedenis eigenlijk?	516
<i>VERSLAGEN P.A.-CONFERENTIE 1973</i>		
dr I.Schöffner	Het politiek bestel van Nederland en maatschappelijke verandering	518
J. Rogier	Anti-parlementaire stromingen in onze jongste geschiedenis	535
<i>OVERIGE ARTIKELEN</i>		
H.Smeets	Kanttekeningen bij aantekeningen. Een ietwat polemisch antwoord aan Jan Klomp	552
<i>MEDEDELINGEN</i>		555
<i>ADVERTENTIES</i>		558

OUDHEID

Prof.dr A.B.Breebaart

HET MODERNE BEELD VAN DE GRACCHEN EN HUN WERK

1. De politieke crisis van 133 en 121 v.Chr. wordt gewoonlijk als het begin van de doodsstrijd van de Romeinse republiek beschouwd. Reeds in de antieke bronnen treedt de gedachte aan een "caesuur" naar voren: openlijk geweld als middel voor het bereiken van politieke doelstellingen, de "scheuring tussen de geledingen": senaat, ordo equester en volk.

2. Het is verleidelijk, maar gevaarlijk om van moderne opvattingen omtrent "sociale bewogenheid" uit te gaan. Vooral bij de belangrijkste Griekse bron, Appianis, (2e eeuw n.Chr.) wordt sterke nadruk gelegd op de ongerustheid over het afnemen van de militaire mankracht (kwantitatief en kwalitatief), terwijl Romeinse auteurs veel aandacht geven aan politieke motieven: "invidia" over de smaad van het verworpen verdrag van Mancinus in Spanje (141), Tiberius' behoefte aan "revanche", zijn streven naar gloria en grote clientela, de rivaliteit met de Scipiones etc. Er is reden om aan te nemen, dat deze aspecten niet minder zwaar wogen dan de sociale bewogenheid.

Men moet proberen ze samen te denken, niet op grond van moderne opvattingen één aspect zonder geldige redenen verwerpen.

3. De agrarische ontwikkeling in Italië sedert 200 vertoont structureel gevaarlijke symptomen, maar de crisis blijft latent tot ongeveer 140. Er is geen reden om aan te nemen, dat de achteruitgang van de kleine boerenstand te wijten zou zijn aan de verwoestingen van de 2e Punische oorlog. Belangrijker was de noodzaak van veeteelt (gevolg van de sterke erosie), waarbij grotere investeringen nodig waren, het binnenstromen van kapitaal, dat tot het investeren in landbezit dwong, het onvermogen van de kleine boeren tegen de marktproducten (wijn, olijfbouw) die volgens een nieuw "kapitalistisch" productiesysteem werden verbouwd, te concurreren, de aantrekkelijke werkverschaffing in Rome (tot ongeveer 140), de goede import van slaven.

De kolonisatie kwam na de zestiger jaren tot stilstand. Oorlogen (met name in Spanje) zijn van belang, omdat ze de kleine landbouwers en pachters aan hun gebied onttrokken, wat slavenarbeid extra aantrekkelijk maakte.

4. Als volkstribuun beoogde Tiberius met zijn lex Sempronia een restauratie van de toestand van weleer, geen agrarische revolutie: herstel van vroegere, verwaarloosde leges de modo agrorum. De ager privatus blijft buiten schot, het slavenprobleem wordt niet aangepakt. Zijn optreden valt in een periode, dat de bouwactiviteiten in Rome sterk afnamen, korenschaarste dreigde (slavenopstanden in Sicilië): een conjuncturele crisis in een zeer kwetsbare maatschappij.

5. De afzetting van de volkstribuun Octavius wordt als revolutionaire daad beschouwd. Maar het "veto" van Octavius was wellicht evengoed in strijd met de patrii mores. Er is geen reden om Tiberius een Griekse opvatting van volkssouvereiniteit in de schoenen te schuiven.

6. De poging van Tiberius om herkozen te worden als volkstribuun, niet in strikte zin illegaal, wel noodzakelijk (bedreiging van zijn persoonlijke veiligheid) is karakteristiek voor de problemen, die ontstonden toen het volkstribunaat tot voornaamste wetgevende en de volksvergadering tot voornaamste executieve instantie werd gemaakt. Noch het tribunaat, noch de zeer fluctuerende volksvergadering was hierop berekend.

7. Het besluit om de erfenis van Attalus te gebruiken voor de financiering van de wetgeving heeft principiële senatoriale privileges aangetast: vanaf dat moment geldt Tiberius bij zijn tegenstander als "rex" en tyran. Het feit is belangrijk, omdat het illustratief is voor een nieuwe opvatting omtrent de "profits of empire" voor de gehele populus.

8. Het verloop van Tiberius' aanhang bij het electoraat is te wijten aan de aard van het politieke systeem, waarbij langdurige aanwezigheid in Rome voor de leden van de verder gelegen tribus rusticae onmogelijk was en de oppositie, in de periode tussen de wetgeven- de vergaderingen, in staat was hun eigen clientela in de stadstribus te beïnvloeden. Het is onjuist om te spreken van een tegenstelling tussen senaat en volk, (dit geldt voor de gehele periode), al brengt het optreden van Tiberius een polariserend element in de samenleving, waarbij ook andere belangengroepen steeds meer op de voorgrond treden (de equites, de Italici).

9. De werkzaamheden van de agr.commissie, ook na de dood van Tiberius voortgezet, worden belemmerd door de toenemende onrust onder de Italici, die niet (?) profiteerden van de landverdeling en waarvan de welvarenden waarschijnlijk grote belangen hadden in de onderhands verkregen ager publicus. De dood van Scipio Aemilianus (129) die hun belangen tegen de agr.commissie verdedigde verscherpte de tegenstellingen. Maar het is de "Gracchaanse" partij die bij monde van Fulvius Flaccus munt slaat uit het onbehagen van de Italici (mislukt wetsvoorstel voor burgerrecht 126).

10. Gaius Gracchus heeft een verstrekkend program gehad, waarbij de agrarische kwestie slechts een secundaire rol speelde: doel- het inschakelen van nieuwe groepen als "belanghebbenden" in het staatsapparaat, als tegenwicht tegen de senatoriale macht (vooral de equites), maar zonder de constitutionele rechten van de senaat aan te tasten. De juiste fasering van zijn wetgeving is i.v.m. onduidelijke bronnen inzake de chronologie onzeker. Globaal: 124/123: wetten voor onafhankelijkheid bij de bevoorrading van Rome (korenuittelingen en reserves op lange termijn), en voor juridische beveiliging tegen partij- dig samengestelde senatoriale rechtbanken. Zijn maatregel om de questiones de rebus repetundis in de handen van de ordo equester te leggen betekende een "check" op de senatoriale macht in de provincies (zorg voor het rijksbestuur) maar maakte de rechtban- ken voor twee generaties tot politieke twistappel 123/122: kolonisatieprojecten in Italië en Africa (Lunonia, gebied van Carthago) en burgerrecht aan Latini en Italici.

11. De kolonisatie was waarschijnlijk in eerste instantie gericht op de "lower middle class" (200 iugera in Lunonia, misschien te bewerken met pachtboeren?).

12. De organisatie van Asia (pachtcontracten van publicani, in Rome afgesloten) had ten doel de administratie van het rijk op bredere en meer zakelijke basis te plaatsen en de provincies te onttrekken aan persoonlijk wanbeheer van de "factio paucorum".

13. Het is de vraag of de tegenvoorstellen van de door de oppositie gemanipuleerde tribuun Livius Drusus uitsluitend als misleidende manoeuvre mogen worden beschouwd. Gematigde conservatieven zagen waarschijnlijk in, dat de macht van Gaius alleen kon worden gebroken door een program van alternatieve hervorming. Drusus bood de armen meer dan Gaius Gr. en stelde de Italici de consolidatie van hun bezit en het einde van de landverdeling in het vooruitzicht. Het succes van Drusus' acties is een aanwijzing voor de hechtheid van bindingen aan de senatoriale gentes en het gebrek aan duurzame loyaliteit jegens Gaius. Het succes leidde tot toenemende radicalisering bij Gaius en Fulvius Flaccus. De hetze tegen Lunonia: angst voor dochterstad, die zich aan het gezag van de gevestigde gentes zou onttrekken (karakteristiek voor de opvatting van het imperium als systeem van persoonlijke clientelae).

14. De terreur van de reactie o.l.v. Opimius betekent geen totale vernietiging van het

Gracchaanse wetgevende program: gestreefd wordt naar consolidatie, vooral in de agrarische sector. Eerst na 120 (Iugurtha-oorlog) komt het senatoriale beheer weer onder schot (vooral van de kant van de ordo equester). De blijvende achteruitgang van het agrarische Italië kan niet uitsluitend worden geweten aan de "reactie" maar toont aan, dat de structurele crisis niet op deze wijze op te lossen was.

15. Oorzaken van het falen van de Gracchi (afgezien van de fatale kortzichtigheid van de oppositie): 1. de uitbouw van de staat over meerdere belangengroepen bood geen garantie voor een verbeterd bestuur maar verscherpte de tegenstellingen. 2. de utopie van een gezonde boerenstand stuitte af op de sterk ontwikkelde en voordelige plantage-economie (de proletarisering zet zich voort tot krijgsdienst voordelig wordt in Marius'legers): deze dwingen later confiscaties af). 3. Het ontbreken van representatie, decentralisatie en delegatie maakte de volksvergaderingen tot onbruikbaar element voor wetgeving op groot niveau en lange termijn: 4. Het "persoonlijke" systeem van machtsuitoefening (via verticale clientela-bindingen) maakte partijvorming op basis van een "long-term" program onmogelijk en dwong systematische hervormers in de positie van de demagogen en "tyrannen".

"Were the Gracchi to blame? . . . . Certain is that they precipitated the struggle and that nothing was the same ever again" (Boren).

BEKNOPT BIBLIOGRAFIE

- A.E. Astin, Scipio Aemilianus, 1967
E. Badian, Foreign Clientelae, 1958
E. Badian, Tiberius Gracchus and the Roman Revolution, in "Aufstieg und Niedergang der römischen Welt", 1972, dl.I, pag.668 vlg.
H.C. Boren, The Gracchi, 1968
H.C. Boren, The Urban Side of the Gracchan Economic Crisis, Am.Hist.Rev. 1958, pag. 890 vlg.
J. Carcopino, Autour des Gracches, 1928 (brilliant, maar vaak onhoudbaar)
D.R. Dudley, Blossius of Cumae, Journ. of Rom.Stud. 1941, 94 vlg.
D.C. Earl, Tiberius Gracchus, A Study in Politics, Brussel 1963 (Coll. Latomus).
J. Göhler, Rom und Italien, 1939
P. Fraccaro, Opuscula dl.II. 1957
C. Meier, Res publica Amissa, 1966 (zeer belangrijk, behandelt de Gr. slechts en passant)
C. Nicolet, L'inspiration de Tibérius Gracchus, Rev. des Et. Anc. 1965, 142 vlg.
H.H. Scullard, From the Gracchi to Nero, 1959
R.E. Smith, The Failure of the Roman Republic, 1955
L.R. Taylor, Roman Voting Assemblies, 1966
L.R. Taylor, Forerunners of the Gracchi, Journ. of Rom.Stud. 1962, 19 vlg.
G. Tibiletti, Ricerche di Storia Agraria Romana, Atheneum 1950, 185 vlg.
A.C. Toynbee, Hannibals Legacy (vooral dl.II), 1967

Een goede verzameling van testimonia betr. de Gracchen:

A.H.J. Greenidge/A.M. Clay, Sources for Roman History, 133-70, 1960

De belangrijkste moderne tekstedities van Appianus en Plutarchus zijn:

- E. Gabba, Appiani Bellorum Civilium Liber Primus, 1958 (met uitvoerig commentaar)
E. Valglio, Plutarco, Vita dei Gracchi, 1963.

MIDDELEEUWEN

Dr H.P.H. Jansen

ARMOEDE IN DE LATE MIDDELEEUWEN

De volgende vragen komen ter sprake:

Hoe hebben de sociaal-economische veranderingen van de 14e en 15e eeuw de arme groepen van de bevolking beïnvloed? Hebben zij daarvan kunnen profiteren of zijn ze juist slachtoffer geworden?

Is de houding van de mensen tegenover de armoede veranderd, zodat in de 16e eeuw het kapitalisme gemakkelijker werd aanvaard?

Hoe moeten, in verband met dit alles, de vele opstanden vooral in de 14e eeuw worden verklaard?

Allereerst enige woorden over de sociaal-economische ontwikkeling in het algemeen. De meeste hedendaagse historici zijn het er over eens dat ergens in de 14e eeuw een omslag in de economie van het Rooms-Katholieke Europa is opgetreden. De 11e, 12e en 13e eeuw waren een tijd geweest van economische groei, gekenmerkt door vele expansieverschijnselen: voortdurende stijging van het bevolkingsaantal, herleving van handel en nijverheid en opkomst van steden, ontginning van het woeste land en Oost-Duitse kolonisatie, kruistochten, renaissance van de 12e eeuw en het ontstaan van universiteiten etc. Op deze fase A van expansie is echter een fase B van contractie gevolgd, toen de kruistochten stokten, de handel verschaalde en het culturele klimaat werd gekenmerkt door de in Huizinga's "Herfsttij der Middeleeuwen" geschilderde verschijnselen. In de 14e en 15e eeuw kwam er een drastische daling van het bevolkingsaantal (aantal inwoners in Europa volgens Russell:

omstreeks 1000	38,5 miljoen
begin 14e eeuw	73,5 miljoen
omstreeks 1450	50 miljoen

De oorzaak van deze bevolkingsdaling zoeken sommigen in de Zwarte Dood. Niet alleen stierf omstreeks 1350 daardoor ongeveer 30% van de Europese bevolking, maar daarna bleef de pest een altijd aanwezig gevaar en volgende epidemieën (1360, 1369, 1375) maakten steeds weer miljoenen slachtoffers. Andere historici zoeken in de relatieve overbevolking van Europa omstreeks 1300 de oorzaken van de bevolkingsdaling; bij hen is de Zwarte Dood meer een symptoom dan zelf de oorzaak. De bevolkingsdaling was allereerst desastreus voor de graanprijzen. De prijs van het graan in Engeland daalde van 1300-1479 tot de helft; in Oost-Pruisen van 1399-1508 zelfs tot 1/3. Prijzen van vlees en zuivelproducten en ook van industrieproducten hielden beter stand; voor de grondheren en zelfstandige graanboeren was de ontwikkeling echter desastreus. Zij probeerden wel door verhoogde opbrengsten hun vroegere hoeveelheid geld in handen te krijgen, maar daardoor daalden de prijzen nog meer. De adel zocht dienst in huurlegers, de boeren trokken naar de stad. Veel landerijen werden ook opgegeven; zij staan bekend als de Duitse Wüstungen en de Engelse lost villages. In Frankrijk hebben ook de verwoestingen van de Honderdjarige Oorlog bijgedragen tot de ontvolking van het platteland. De boeren trokken namelijk naar de steden, die ondanks de vele epidemieën hun bevolking daardoor enigszins op peil wisten te houden. De uitbouw van de laat-middeleeuwse gildenorganisatie kan men dan ook zien als een verdedigingsmaatregel tegen deze immigranten. Ook organisaties

als de Duitse Hanze waren mede instellingen om door regeling van de handel zo goed mogelijk alle leden hun deel te laten toekomen, nu het volume daarvan verminderd was. Het is niet recht duidelijk wat de consequenties van deze ontwikkeling geweest zijn voor de arme bevolkingsgroepen en waarschijnlijk zijn er ook regionale verschillen. Voor Engeland beschikken we over de meeste gegevens. Het staat wel vast dat tussen 1350 en 1475 de graanprijzen en pachtsommen gedaald, maar de landarbeiderslonen gestegen zijn. Thorold Rogers sprak dan ook over deze tijd als de "golden age of the English labourer". Anderen ontkennen dit echter, wijzen op de immigratie van het platteland naar de steden en het relatief grote aantal bedelaars en onmaatschappelijken. Ook op het continent zijn de graanprijzen gedaald en de landarbeiderslonen gestegen. Maar de grote vraag blijft of er voor allen wel voldoende emplooi was. In de steden leefde in deze eeuwen een grote massa armen, die buiten de gilden stonden, zich moesten vergenoegen met de slecht betaalde baantjes en vaak werkeloos waren. Het onderzoek naar de sociale structuur van de laatmiddeleeuwse samenleving is de laatste tijd wel op gang gekomen; daar men zich echter hoofdzakelijk baseert op belastinglijsten, waarin de armen niet voorkomen, zijn enigszins genuanceerde uitspraken over het aantal armen niet mogelijk.

Ook Italië had zijn deel van de malaise, met name Florence. Dit betekent, dat de Italiaanse renaissance begonnen moet zijn in een tijdperk van crisis. Onaanvaardbaar is dat niet. In een tijd, waarin economische investeringen ondanks alle risico slechts een matige winst konden opleveren, is het niet verwonderlijk, dat de vroegere kooplieden gingen investeren in cultuur, paleizen bouwden en dichters beschermden, hetgeen juist in deze tijd met zijn kleine stedelijke hoven een groot sociaal prestige gaf. De vele bouwwerken konden tevens een vorm van werkverschaffing zijn. Het genie der Italiaanse kunstenaars is daarmee niet verklaard, maar dit is iets wat de historie toch niet kan. Wel heeft M.Meiss trachten aan te tonen, dat de Florentijnse en Siënnese schilderkunst na 1350 wel degelijk door de tijdgeest van pessimisme en doodsangst beïnvloed is.

Wel zou in het Italië van de renaissance, maar ook elders in Europa, de houding tegenover de armoede en rijkdom langzaam wat verschoven kunnen zijn. Vóór het jaar 1300 was armoede theologisch een vrij veilige toestand, die een zekere garantie voor de eeuwige zaligheid bood. Rijkdom was daarentegen gevaarlijk. "Ieder rijk man is slecht of de erfgenaam van een slechtaard", zei Hieronymus al. De armoede als deugd kreeg nog meer roem door de Gregoriaanse beweging, hetgeen culmineerde in de orde van Sint Franciscus. Maar na dit hoogtepunt kwam er al spoedig een mentaliteitsverandering, die zich o.a. uitte in de veroordeling van de armoedebeweging door paus Johannes XXII in 1323. Humanisten als Leonardo Bruni verkondigden op economisch gebied aardig kapitalistische ideeën en kardinaal Dominici erkende zelfs een "roeping tot winstmaken". Dit idee schuilt trouwens ook in het renaissance-begrip "virtu". In deze sfeer zag men de arme niet meer als het evenbeeld van Christus, maar hoogstens als een ongelukkige, die uit de moeilijkheden moest worden geholpen. Daarom zijn er in de 14e en 15e eeuw wel veel inrichtingen van liefdadigheid gesticht, ook benoorden de Alpen, maar daarin richtte men zich vooral op de fatsoenlijke armen; in de 15e eeuw verschijnen in veel steden verordeningen tegen bedelarij. De late middeleeuwen werden gekenmerkt door een grote schaarste aan contant geld; vele zilvermijnen in Duitsland en elders lagen stil om pas na 1460, mede dank zij nieuwe methoden van ertswinning en -verwerking weer volop in bedrijf te komen. Deze geldschaarste maakte echter dat het kredietwezen zeer in omvang toenam — het kerkelijk verbod werd met succes omzeild — en daardoor werd het 16e-eeuwse handelskapitalisme voorbereid.

Deze verandering in mentaliteit zal ook hebben meegespeeld bij de vele opstanden van de

14e en 15e eeuw. Haast iedere opstand heeft zijn aparte oorzaken, maar in het algemeen moet men het ontbreken van "economische mogelijkheden" veel belang toekennen. Sommige waren echte wanhoopsopstanden, zoals de Franse Jacquerie van 1358 of de opstand der Ciompi in Florence van 1381. Maar bij andere kwamen juist de gezeten boeren naar voren die protesteerden tegen toegenomen fiskale eisen van de regering of tegen de heerlijke rechten van de grondheren, die zij nu pas als onrechtvaardig begonnen te beschouwen. Tenslotte moet men de chiliastische verwachtingen zoals ze bij de Hussietenoorlogen naar voren komen niet onderschatten, evenmin als het latente anti-semitisme dat o.a. bleek bij de pogrom te Barcelona in 1391.

Hoewel er zeer veel regionale verschillen zijn te constateren, meen ik dat door de ontwikkeling van de late middeleeuwen een verscherping van de tegenstelling tussen arm en rijk is opgetreden, een tegenstelling die zo kenmerkend is voor het kapitalisme van de volgende eeuwen.

LITERATUUR

- J. Heers, *L'Occident aux XVIe et XVe siècle: Aspect économiques et sociaux*. Parijs 1970 (Nouvelle Clio, nr.23).
- W. Abel, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. Stuttgart 1955.
- B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa. A.D. 500-1850*. Utrecht 1960.
- R.S. Lopez, *Hard Times and Investment in Culture*, in *Social and Economic Foundations of the Italian Renaissance*, A. Molho ed. New York, 1969, blz. 95-116.
- M. Meiss, *Painting in Florence and Sienna after the Black Death*. Princeton 1951.
- J.F. Mc. Govern, *The rise of new economic attitudes — economic humanism, economic nationalism — during the later middle ages and the renaissance, A.D. 1200-1500*. *Traditio XXVI* (1970) 217-253.

Dr H.P.H. Jansen
REVOLUTIES VOOR 1789

Wie diverse gangbare interpretaties van het begrip revolutie toepast op de ontwikkelingen vóór het jaar 1789, komt niet altijd tot bevredigende resultaten. Politieke revoluties, d.w.z. gebeurtenissen, waardoor een nieuwe heersende groep optreedt, die dan met van zijn voorgangers verschillende methoden de regering gaat voeren, zijn er natuurlijk ook vóór de Franse revolutie wel geweest, zeer vele zelfs, maar enerzijds was dit vaak een geleidelijk proces, zoals bij de vervanging van de Romeinse Republiek door het keizerrijk of van de middeleeuwse leenstaat door de vorstelijke standenstaat met ambtenaren, anderzijds voegt het weinig aan ons begrip toe als we dergelijke processen revolutie gaan noemen. Het is ook mogelijk te ontkennen dat er vóór de nieuwe geschiedenis van revoluties sprake kan zijn; dan is de Nederlandse Tachtigjarige oorlog te beschouwen als de eerste echte revolutie, maar dan toont men toch weinig begrip voor de principiële gelijkheid van deze omwenteling met verschillende laat-middeleeuwse ontwikkelingen binnen de standenstaat. Het lijkt verkieslijker te werken met het marxistische concept van een sociale revolutie. De paar regels die Marx zelf gewijd heeft aan zijn periodisering van de geschiedenis in zijn "Zur Kritik der politischen Oekonomie" zijn later uitgewerkt tot een heel samenhangend systeem van periodisering van de wereldgeschiedenis: van oercommunisme via antieke slavenhoudersmaatschappij, feodalisme en kapitalisme tot communisme. De overgang van iedere maatschappijvorm naar het daarop volgende en dus hogere stadium zou dan vergezeld gaan van sociale revoluties, waarin de nieuwe klasse zich meester maakte van de macht en de produktiemiddelen. In de Europese verhoudingen biedt dit schema talrijke moeilijkheden, zeker bij de overgang van de Romeinse slavenhoudersmaatschappij naar het "feodalisme", maar ook bij de overgang van "feodalisme" naar kapitalisme. Marx zelf beschouwde de Engelse revolutie van 1688 nog als de eerste "burgelijke" revolutie. Sindsdien is daar de Nederlandse revolutie van de 16e eeuw voorgeplaatst, maar in de laatste decennia werden ook de verschillende opstanden van de 14e en 15e eeuw vooral door Oost-Duitse historici als vroeg-burgelijke revoluties bestempeld. Dit resulteerde in een nog niet afgesloten debat (de Marxisten Hilton en Kosminsky tegen Postan, Abel, Lütge) over het wezen van de laat-middeleeuwse economische crisis. Was deze crisis conjunctureel, zoals de "burgerlijke" historici beweerden of structureel naar marxistisch inzicht? Bij de vele, regionaal soms sterk verschillende gegevens, die over de laatmiddeleeuwse sociaal-economische ontwikkeling bekend zijn, zal dit debat wel niet gauw tot een oplossing komen. Eén bezwaar van de Marxistische periodisering is, dat men tussen het feodalisme en het kapitalisme dan één langdurige reeks van steeds maar mislukkende revoluties moet aannemen (nl van 1300-1789), zodat de overgangperiode meer tijd beslaat dan het eigenlijke tijdvak.

Het is minder ambitieus om na te gaan wat de tijdgenoten zelf onder revolutie verstonden en in enkele gevallen uit te vinden wat zij zelf met een bepaalde omwenteling beoogden. Welnu, het begrip stamt uit de antieke astronomie. Revolutiones zijn de wentelingen van de hemellichamen, die volgens veel antieke denkers het lot van de mensen bepaalden. Bij verschillende Griekse en Romeinse schrijvers, ook bij Vergilius, heerste bovendien het inzicht dat de wereldgeschiedenis, beheerst door de sterren, steeds weer een cirkelgang

beschreef en dat na verloop van een "groot jaar" alles weer opnieuw zou gebeuren, precies zoals het al ontelbare malen in een oneindig verleden was geschied en in een oneindige toekomst nog zou geschieden. Het christendom heeft zich diametraal tegen deze opvatting gekeerd. Augustinus bespote "de dwaze kringlopen der heidenen", bij hem betekende het woord revolutie bekering.

Maar in de renaissance kreeg het woord weer enigszins zijn oorspronkelijke betekenis. In de Italiaanse stadsstaten waren omwentelingen, waardoor een nieuwe despoot of een nieuwe partij aan de macht kwam, aan de orde van de dag; "revoluzioni" heetten die en de diverse despoten met hun hofastrologen hadden veel begrip voor het beeld van het "rad der fortuin", waarbij geen machthebber voor altijd zijn positie zeker was, maar steeds rekening moest houden met de opkomst van nieuwe concurrenten. Maar in het denken van de nieuwe geschiedenis begon ook het woordje "re" in revolutie, dat "terug" kon betekenen, invloed te krijgen. Brede volksgroepen zagen namelijk als oplossing van hun kwalen een terugkeer naar vroegere, vaak geïdealiseerde toestanden. Revolutie begon toen te betekenen herstel van de oude, juiste toestand. In deze zin gebruikte Clarendon het woord om de restauratie der Stuarts in 1660 te karakteriseren en met deze betekenis werd ook gebruikt tijdens de Glorious Revolution van 1688. De tiran James II had de al lang bestaande vrijheden van Engeland niet geëerbiedigd, daarom moest, desnoods met geweld, de vroegere ideale toestand terug gedraaid worden.

Deze toestand, waar men op terug greep, was de geïdealiseerde regeringsvorm, zoals die was gegroeid in de laat-middeleeuwse standenstaat in bijna alle landen van Europa. Daarom zijn de Nederlandse, Engelse, Amerikaanse en ook de Franse revolutie van 1789 in aanzet en bedoeling conservatieve revoluties geweest. Dat blijkt bij de Franse revolutie al uit de pijnlijke nauwgezetheid, waarmee alle uiterlijkheden van de vergadering der Staten-Generaal van 1614 werden gecopieerd. Natuurlijk zijn de resultaten vaak heel anders geweest dan de inspirators aanvankelijk bedoeld hadden, maar dat is een eigenschap van haast alle geslaagde revoluties. Herstel is ook bij de vele laat-middeleeuwse opstanden het meest gebruikte woord. Boerenopstanden werden mede uitgevochten om de door de grondheren geïsurpeerde rechten te vernietigen en het vermeende vroegere ideaal te herstellen, toen alles gemeenschappelijk was en het ieder vrij stond te jagen en te vissen waar hij wilde. Natuurlijk speelden religieuze factoren bij dit alles een belangrijke rol, vage chiliastische en apocalyptische visioenen gaven vaak inspiratie, maar ook protesten tegen de rijke kerk die maar gauw moest terugkeren tot de ideale toestand van evangelische armoede uit de eerste christentijd.

Een afdoende verklaring voor alle revoluties vóór 1789 bieden deze beschouwingen niet, men moet evenwel het conservatieve element daarin niet verwaarlozen.

LITERATUUR

C. Brinton, *The anatomy of revolution* 1938

E.M. Zhukov, *The periodization of world history*, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960 I, blz. 74-88.

B. Guenée, *L'occident aux XIe et XVe siècles. Les états*. Parijs, 1971 (Nouvelle Clio, nr. 22).

A.E. Kosminsky, *Peut-on considérer le XIe et XVe siècle comme époque de la décadence de l'économie européenne?* Studi in onore di Armando Saporì Milaan 1957 I, blz. 553-569.

H.P.H. Jansen, *Revolutie*, in *Revolutie in Viervoud*. Amsterdam, 1972, blz. 9-37. (Artémareeks, dl. 3).

Drs G.J. Meijer

**HOOFDSTUKKEN UIT DE ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN DE
LAATSTE VIJFTIG JAAR.**

II HAUSSE, CRISIS EN CRISISBESTRIJDING IN DE V.S. *

Uit de geschiedenismethoden, die in de hogere klassen van het V.W.O. en het Havo worden gebruikt blijkt, dat er, overigens terecht, veel aandacht wordt besteed aan de economische geschiedenis van de laatste vijftig jaar. Het is daarom nuttig kennis te nemen van enkele onderwerpen uit de economische wetenschap, die ons inzicht in de economische geschiedenis van die periode kan verdiepen. Tegelijkertijd moet echter worden aangetoond, hoe die theoretische kennis in de dagelijkse praktijk van de geschiedenisleraar kan worden gebruikt.

Tijdens het college van het vorig jaar werd, tegen deze achtergrond, aandacht besteed aan de denkbeelden van de klassieken en Keynes en werd van hieruit een aantal problemen uit de dertiger jaren behandeld. Het college over de hausse, de crisis en de crisisbestrijding in de Verenigde Staten sluit in zover op het vorig college aan, dat er wordt voortgebouwd op de toen behandelde theorie.

De theorie die dit jaar op de voorgrond staat is het uitbouwen van het kringloopmodel met in- en uitvoer en de kapitaalvorming.

In een hoog ontwikkelde economie wordt een belangrijk deel van de productiecapaciteit gebruikt voor de productie van kapitaalgoederen. De vervaardiging van deze kapitaalgoederen is noodzakelijk om de in het productieproces versleten kapitaalgoederen te vervangen (vervangingsinvesteringen). Het achterwege blijven van deze investeringen zou immers de productiecapaciteit aantasten. De kapitaalgoederen kunnen echter ook worden gebruikt om de bestaande productiecapaciteit uit te breiden (uitbreidingsinvesteringen).

Als de ondernemers gunstige winstverwachtingen hebben en hun bedrijven uitbreiden heeft dit twee gevolgen.

In de eerste plaats moeten voor de productie van deze uitbreidingen arbeidskrachten worden aangetrokken. Als we aan nemen dat hiervoor werkloze arbeiders in dienst worden genomen, een veronderstelling die voor de jaren 1920 tot 1940 zeker niet vreemd is, zal het nationale inkomen stijgen. De bestedingen van de consumenten zullen toenemen, de consumptiegoederenindustrie zal meer moeten produceren en het is zelfs waarschijnlijk dat de vraag naar kapitaalgoederen nog weer een extra stimulans krijgt. De toeneming van de uitbreidingsinvesteringen in een tijd van werkloosheid zal dus een gunstige invloed uitoefenen op de werkgelegenheid en de welvaart. Er kan daarbij zelfs iets als een versnelingseffect optreden. Aan de andere kant moet wel worden bedacht dat als de ondernemers door ongunstige winstverwachtingen niet verder gaan met hun uitbreidingen de redenering andersom loopt en een ernstige economische terugslag voor de deur kan staan. In dat geval is het zelfs mogelijk dat de ondernemers, die in die depressie de kat eerst wel eens uit de boom willen kijken, zelfs zullen proberen hun vervangingsinvesteringen uit te stellen, wat weer een nieuwe aantasting van werkgelegenheid en welvaart betekent.

* Vgl. Kleio, 13e jrg., no. 12, 1972.

In de tweede plaats wil uitbreiding van bedrijven zeggen dat de capaciteit van het productieapparaat groter wordt. Over enige tijd zal een vergrote goederenstroom de ondernemingen verlaten. Een vraag die onder ogen gezien moet worden is of de inkomens en de inkomensverdeling wel zo zijn dat de vergrote goederenstroom inderdaad zal worden opgekocht. Problematisch wordt het ook als de 2e goederenstroom uit produkten bestaat waarmee de markt gauw verzadigd raakt. In dat geval is de terugslag al ingebouwd. De hausse in de Verenigde Staten in de twintiger jaren werd nu vooral veroorzaakt door enkele groeiindustriën zoals de automobiëlindustrie, de elektrische apparatenindustrie en de bouw, die alleen met het probleem van de verzadiging te maken kregen, terwijl de traditionele industrieën en de landbouw niet in staat waren de groeistimulans over te nemen. De situatie werd nog verergerd door een scheefgroeiende inkomensverdeling, zodat degenen die wel wilden consumeren onvoldoende inkomen hadden en degenen die het wel zouden kunnen, het in onvoldoende mate deden. Zo droeg de hausse zijn eigen ondergang in zich mee. Reeds voor de beurskrach waren de symptomen hiervan te zien. Maar een geweldig optimisme hield de gang er nog even in. Na de zwarte donderdag sloeg de stemming om in een diep pessimisme waardoor de winstverwachtingen dusdanig werden aangetast dat investeringen voor een belangrijk deel uitbleven en de hele economie snel ineensloot.

Zo ontstond er een paradoxale situatie met aan de ene kant een gemeenschap met grote behoeften terwijl aan de andere kant een groot gedeelte van de produktiefactoren werkloos lag, omdat men er niet in slaagde deze produktiemiddelen te combineren. Betekende dit het einde van het kapitalisme, dat er blijkbaar niet in slaagde dit essentiële probleem op te lossen?

Was hier nu eindelijk de permanente crisis waaruit alleen het socialisme een uitweg kon bieden? Maar het kapitalisme bleek nog voldoende vitaliteit te bezitten om zelf een uitweg te vinden. Keynes kwam met de oplossing die gedurende het vorige college uitvoerig is behandeld. Als de producenten en de consumenten niet in staat waren om met hun vraag naar goederen en diensten het hele productieapparaat in werking te houden moest de overheid, bijvoorbeeld door openbare werken, het gat tussen de te kleine vraag en de productiecapaciteit zelf opvullen. Een begrotingstekort moest daarbij op de koop toe genomen worden.

Tegen deze achtergrond werden een aantal maatregelen die tijdens de New Deal werden genomen bekeken en daarbij bleek dat men niet zonder meer mag concluderen dat de New Deal, in zijn geheel genomen, overloopt van Keynesiaanse invloeden.

LITERATUUR

1. zie Kleio december 1972 blz. 600
2. Michael Stewart, *Keynes and after*. 1967. Ned. vertaling: *Keynes en de moderne economie*. Aula 438.
3. W.A. Lewis, *Economic Survey 1919-1939*, 1970⁷.

De schuld kwestie met betrekking tot het ontstaan van de eerste wereldoorlog was iets nieuws, want steeds was het verklaren van een oorlog beschouwd als een souverain staatsrecht. Tijdens de eerste wereldoorlog waren velen ervan overtuigd, dat deze volkerenstrijd door de Duitse keizer en diens militaire medewerkers was ontketend. Dit kwam ook tot uiting in het verdrag van Versailles, want deze machthebbers moesten voor een internationale rechtbank verschijnen.

Er was echter meer, want ook Duitsland en zijn bondgenoten werden beschuldigd van oorlogszuchtige daden. In Artikel 231, de hoeksteen van het verdrag staat: "Die alliierten und assoziierten Regierungen erklären und Deutschland erkennt an, dass Deutschland und seine Verbündeten als Urheber für alle Verluste und Schäden verantwortlich sind, die die alliierten und assoziierten Regierungen und ihre Staatsangehörigen infolge des Krieges, der ihnen durch den Angriff Deutschlands und seiner Verbündeten aufgezwungen wurde erlitten haben".

Nog vóór de ondertekening van het verdrag had Duitsland tegen deze verklaring geprotesteerd. Het had gepleit voor een neutraal onderzoek van alle archieven, maar tastbare resultaten waren achterwege gebleven.

De Duitse regering zette spoed achter de grote uitgave "Die Grosse Politik der europäischen Kabinette", waarin duizenden dokumenten uit de periode 1871 tot 1914 werden gepubliceerd. Na deze uitgave volgden soortgelijke publikaties van Rusland, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk, Engeland en Italië.

In Duitsland ontstond een ware pennestrijd tegen de Kriegsschuldfrage. E. Brandenburg weerlegde in zijn "Von Bismarck zum Weltkrieg" de Duitse schuld. Eenzelfde doel streefde A. Wegener met zijn "Der Ausbruch des Weltkrieges" na. In 1933 verscheen van de hand van H. Oncken "Das deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges", waarin een algemene schuld werd besproken. Dit boek kon in de ogen van Hitler en zijn partij geen goed doen. Hij verklaarde op 30 januari 1937 in de rijksdag: "Ich ziehe vor allem aber die deutsche Unterschrift feierlich zurück von jener damals einer schwachen Regierung wider deren besseres Wissen abgepressten Erklärung, dass Deutschland die Schuld am Kriege besitze".

Historici buiten Duitsland schreven ook over de schuldvraag. In Frankrijk ontpopte P. Renouvin zich als een aanhanger van de these van Versailles in zijn boek "Les origines immédiates de la guerre". Een soort gelijk standpunt nam in U.S.A. Bernadotte E. Schmidt in, terwijl H.E. Barnes alle schuld wierp op Frankrijk en Rusland.

Voor vele Duitsers was het nog een probleem wat moest worden verstaan onder Duitsland. Na de tweede wereldoorlog verscheen van de hand van Luigi Albertini het driedelig werk "Le origine delle guerre del 1914", waarin sterk de nadruk werd gelegd op de agressieve mentaliteit bij het Duitse volk. Het was deze opvatting, die door Fritz Fischer werd uitgewerkt in zijn "Griff nach der Weltmacht" en "Krieg der Illusionen" (1969). Het probleem van de schuld aan de eerste wereldoorlog, maar ook dat van de continuïteit werden uitvoerig besproken. Het was vooral Ritter, die deze Hamburgse zienswijze bevestigde.

Telkens duikt ook de opvatting op, dat Engeland, dat zich niet verklaard had welke houding het zou aannemen bij een eventuele oorlog, schuldig stond.

Algemeen meende men, dat dergelijke moeilijkheden niet zouden voorkomen bij de bespreking van het ontstaan van de tweede wereldoorlog. Algemeen werd de Duitse schuld aangenomen. Ook tegen deze zienswijze kwam verzet, n.l. van A.J.P. Taylor en vooral van D.L. Hoggan. Zij zochten de schuld ook bij Engeland, dat door zijn garantieverdrag aan Polen aan dat land de vrije hand had geschonken. In Duitsland werd dit aangegrepen om te ageren tegen de tweedeling en de Oder-Neissegrens, die werden beschouwd als strafmaatregel.

A. BEPALENDE FACTOREN VAN HET BUITENLANDSE BELEID.

1) De revolutionaire ideologie van het Marxisme-Leninisme. Uitgangspunt: de antithese kapitalisme-socialisme, het socialistische stelsel, belichaamd door de SU, zal overwinnen. Aanvankelijk werd een proletarische wereldrevolutie als imminent verwacht, later werkten men met het concept van kapitalistische omsingeling, die op een gegeven moment tot een gewapend conflict tussen beide stelsels zou leiden, thans verkondigt men de leer van de vreedzame coëxistentie, die de verdringing van het kapitalisme zonder oorlogsgeweld als mogelijk en wenselijk stelt. De ideologie blijft de koers der buitenlandse politiek beïnvloeden a) door het postulaat van internationale socialistische solidariteit, b) door de antikapitalistische stellingname, c) door doctrinaire bevangenheid van politici en de (gemanipuleerde) publieke opinie.

2) De aardrijkskundige ruimtelijke en geopolitieke positie van de SU, een vrijwel constante faktor. De enorme territoriale uitgestrektheid (grossräumigkeit) van de staat (22½ miljoen km²), de functie van overgangsgebied tussen Europa en Azië, het continentale karakter van Rusland als klassieke landmogendheid, die over onvoldoende toegangen tot de open zeeën beschikt en daardoor in een betrekkelijk isolement verkeert, de rol van randmogendheden met dubbele gerichtheid op Europa en het Verre Oosten. Dank zij de geweldige uitgestrektheid een enorm incasseervermogen, doch traagheid in het verzamelen van eigen krachten en geringe stootkracht bij offensief optreden.

3) De historische gegroeide Russische machtspolitiek.

Doordat tot diep in deze eeuw de Russische samenleving een agrarisch-dorps karakter had en de meeste inwoners in tamelijk kleine, hechte en gesloten gemeenschappen leefden, is de gemiddelde burger minder geïndividualiseerd, resp. meer een deel van een collectief gebleven dan in het Westen. (Forse sociale controle, verregaand conformisme, sterke gebondenheid aan het milieu). Patriarchale gezagsstructuur in kleiner kring en het eeuwenlang voortbestaan van een despotisch-autoritaire regeringsvorm hebben mede er toe geleid, dat de bevolkingsmassa zich t.o.v. de leiding onderdanig gedraagt en naar buiten een grote mate van uniformiteit en discipline vertoont. Hierdoor beschikt de regering in haar beleid over ruimer manoeuvreermogelijkheden en kan zich zelfs abrupt koerswijzigingen veroorloven. Ook het prestige-aspect speelt hier een geringere rol. Nadeel is uiteraard een te grote volgzzaamheid en onzelfstandigheid van lagere instanties, die geen initiatief durven te nemen en als media van informatie en kritiek t.o. eigen leiding meestal in gebreke blijven. Onder deze omstandigheden is het verklaarbaar, dat de houding t.o.v. de buitenwereld gekenmerkt wordt door een provinciaalse bekrompenheid (parochialisme), angstige uniformiteit en xenofobie. In deze is ook de religie van groot belang. Het Russische christendom is niet universalistisch maar ethnocentrisch van aard, ten gevolge van eeuwenlang isolement heeft het een overspannen besef van eigen orthodoxie (het heilige Rusland, het Derde Rome) en een agressief-onverdraagzame houding t.o.v. de vreemdelingen-andersdenkenden en voert het een religieus gemotiveerde interventie — en expansiepolitiek teneinde alle afgescheiden volks- en geloofsgenoten te bevrijden en onder één gezag te verenigen (conflicten met Polen — Litouwen, strijd om de Balkan, Panslavisme).

De confrontatie met het verdergevoerde, doch andersgeaarde Westen, sinds Peter de Grote oorzaak van een slepende culturele crisis in de Russische samenleving, deed een

haat-liefde-relatie ontstaan, die tot heden toe onverminderd voortduurt. Enerzijds een snelle, gretige en in uitvoering radicale overname van westerse impulsen, denkbeelden en technieken, anderzijds een religieus, nationalistisch, politiek-doctrinair gemotiveerde afwijzing van het Westen als een vijandige macht. Dientengevolge een ambivalente houding in de internationale politiek: als geïntegreerd deel van de Europese beschavingskring is Rusland een exponent van de blanke suprematie en het kolonialisme. Zijn achterstand t.a.v. het Westen brengt het echter op één lijn met de ontwikkelingslanden en hun emancipatie.

B. HET APPARAAT VAN DE BUITENLANDSE POLITIEK EN DE EIGENAARDIGHEDEN VAN DE RUSSISCHE DIPLOMATIE.

De bevolking is doorgaans in zeer geringe mate betrokken bij het buitenlands-politiek beleid, dat vanouds een prerogatief is van de politieke top (de tsaar en zijn intimi, het politbureau, de dominante partijleider). De bewindsman van Buitenlandse Zaken is meestal een minister à la Russe, d.w.z. geen zelfstandig naar eigen inzicht handelende staatsman, maar een deskundig topambtenaar ten departemente, die zijn instructies van boven ontvangt en uitvoert. Op een paar uitzonderingen na (Trotsky, Molotow) neemt hij een bescheiden plaats in de partijhiërarchie in (lidmaatschap Centraal Comité). Daartegenover staat de lange ambtstijd voor een bewindsman, die voor het door hem gevolgde beleid slechts ten dele verantwoordelijk is (Tsjitsjerin 1918-1930, Litwinow 1930-1939, Gromyko 1957 tot heden).

De minister, wiens departement in een wolkenkrabber op de Smoljenskaja Ploesjtsjad zetelt, wordt bijgestaan door 6 plaatsver. ministers, die samen met enkele sectiehoofden een topcollege vormen. Dit beslist over praktische beleidszaken, verdeelt de arbeid en adviseert de minister.

Het ministerie is onderverdeeld in 14 regionale secties, die de werkzaamheden van Sowjetmissies in het buitenland leiden en controleren. Daarnaast bestaan aparte secties voor Protocol, tractaten, perszaken, technische en huishoudelijke zaken. De taak van het ministerie: het onderhouden van diplomatieke relaties met andere landen. Buitenlandse handelsbetrekkingen en consulaire aangelegenheden ressorteren onder het ministerie van Buitenlandse Handel, geleid door min. Patolitsjew. Het ministerie van BZ zorgt ook voor de diplomatieke vertegenwoordiging van de USSR in andere landen (ongeveer 60 ambassades en 4 legaties). Bekend is, dat Sowjetrussische missies elders een zeer sterke personele bezetting hebben, ofschoon het ministerie van BZ naar buiten als de enige competente instantie optreedt, ressorteert slechts ongeveer één derde van de totale bezetting der missies (diplomaten en technisch/admin. personeel) onder dit ministerie. Zelfs is van de ambassadeurs en gezanten slechts ongeveer de helft carrière-diplomaat; deze groep is bij voorkeur voor niet-comm. landen bestemd (bekendsten Zorin, Dobrynin, Malik, Tsarapkin). De rest bestaat uit partijmensen, apparatsjiki, die bij voorkeur in comm. en bevriende ontwikkelingslanden worden benoemd, sommigen worden op den duur succesvolle diplomaten (ondermin. Koeznetsov). Voor een deel ook zijn het in ongenade gevallen politici (Perwoechin in de DDR, Molotow in Buiten-Mongolië).

Naast BZ mensen vindt men in het personeel der Sowjetmissies ook andere instanties vertegenwoordigd:

a) de partij (afdeling betrekkingen met comm. en arbeiderspartijen der soc. landen, afdeling internationale contacten); medewerkers, al dan niet in diplomatieke rang, die binnen de missie partijwerk leiden en daarbuiten contacten met partijgenoten en

sympathisanten onderhouden;

b) veiligheidsmensen. De KGB (commissie-staatsveiligheid) heeft een aparte afdeling buitenland. Taken: spionage, supervisie van het missiepersoneel en van de in den vreemde verblijvende sowjetburger, infiltratie in de emigrés-kringen. Minstens één van de secretarissen der missie is een KGB-man, naast professionelen worden ook informanten en verklikkers door deze dienst aangeworven;

c) de militairen. De militaire en marineattaché en hun medewerkers: spionage en contra-spionage activiteiten;

d) medewerkers van het ministerie van BH (handelsattaché enz.);

e) persmedewerkers, correspondent van de TASS en journalisten van afz. Sowjetbladen. Geen diplomatieke rang, doch zeer nauwe relaties tot de missie;

f) staatscommissie voor buitenlandse hulp; staatscommissie culturele betrekkingen en overige instanties.

Verschillende diensten werken buiten de ambassade, ze zijn volkomen zelfstandig, rapporteren aan eigen centrale te Moskou en gebruiken veelal ook eigen code. Competentiegeschillen zijn daardoor de orde van de dag, de atmosfeer door onderlinge rivaliteit en wantrouwen vergiftigd.

De Sowjetdiplomatie mag van de getalsterkte der missies en de deskundigheid van afzonderlijke diensten profijt trekken, er blijven toch meer nadelen aan dit stelsel verbonden. Afgezien van de reeds vermelde moeilijkheden telt de omstandigheid, dat de missieleiden en hun gezinnen ook omwille van eigen veiligheid een ghetto-achtig bestaan in het buitenland verkiezen, zwaar mee. Men heeft te weinig contacten met de bevolking, waar men leeft, de voorkeur voor een geheime, tersluiks gekregen informatie gaat gepaard met het onvermogen om vrij verkrijgbare gegevens te vergaren, en naar behoren te evalueren. Hier geldt het oordeel van een ervaren Engelse diplomaat — Sowjetmissies hebben veel informatie over, maar slechts een gebrekkige kennis van de landen, waar zij werken. De strikte afhankelijkheid van de Sowjetdiplomatie van het regeringscentrum, dat het buitenlands politieke beleid vaak tot de kleinste details uitmaakt, heeft ten gevolge dat elke nieuwe issue die tijdens de onderhandelingen opduikt, een ruggespraak met eigen leiding vereist. Dit drukt een stempel op de wijze waarop men van Sowjetzijde onderhandelingen voert, n.l. tergend langzaam, uiterst formalistisch en zonder de moed de tegenpartij enige concessie toe te staan.

Omdat de Russische diplomatie niet als de westerse in een micro-kosmos van min of meer gelijkwaardige staten en staatjes tot ontwikkeling is gekomen, maar in een milieu, waar alleen relaties op ongelijke voet bestonden (de Moskouse grootvorst tegen kleine Russische vorsten en min of meer ongelovige vreemde potentaten) houdt zij zich niet aan de spelregels en normen, die in het Westen gangbaar zijn. De andere partij wordt persé als vijand gezien, tegen wie allerlei list en dwangmiddelen gebruikt mogen worden. De huidige ideologische motivering maakt het de Sowjets bijzonder gemakkelijk om zich aan morele maatstaven en algemeen aanvaarde regels t.o.v. vreemde machten niet te storen. Dit maakt het overleg moeilijk en heeft in de na-oorlogse tijd steeds tal van bedenkelijke communicatiestoornissen teweeg gebracht.

C. DE SOWJETUNIE EN DE KAPITALISTISCHE LANDEN.

In de eerste tijd na de omwenteling van 1917 was deze relatie zonder meer vijandig. Russische communisten verwachtten op korte termijn een wereldrevolutie en achtten zich uit hoofde van internationale proletarische solidariteit verplicht om overal opstandige

bewegingen te steunen. De inmenging van kapitalistische landen in de Russische burgeroorlog aan de kant van de Witten werd gezien als bewijs voor de stelling, dat dezen het Sowjetbewind ten val wilden brengen. De mislukking van de revolutionaire stromingen in Europa na WO-I en het succes van de Revolutie in Rusland zelf, leidden tot een herwaardering van het aanvankelijke standpunt. Terwijl de Komintern de revolutionaire lijn bleef vervolgen, trachtte de Sowjetregering haar betrekkingen tot de kapitalistische landen te normaliseren. Dit resulteerde in een tweeslachtige, ja tegenstrijdige houding, die zowel door revolutionairen als kapitalisten als huichelachtig en onoprecht werd ondervonden. Onder Stalin kreeg echter het streven naar stabilisatie in de "socialisme-in-een-land" these meer betekenis. Een actief, doch vreedzaam defensie beleid moest een nieuwe interventie van kapitalistische landen verhinderen en door een tactisch manoevreren hun onderlinge geschillen verdiepen, de Komintern daarentegen werd dienstbaar gemaakt aan de belangen van de Sowjetstaat en verloor gaandeweg aan betekenis. Aanvankelijk steunde de SU in de internationale politiek de ontevreden machten (D., It., Jap.), die tegen de suprematie van bezadigde machten (Fr., G.B., U.S.) op tornden. Na 1930 evenwel ging men, uit angst voor het fascisme, aansluiting zoeken tot het laatste kamp, (1934 lidmaatschap Volkenbond, 1935 bondgenootschap met Fr. en Tsjechoslowakije).

De appeasement-politiek der westerse machten, die in het verdrag van München culmineerde, werd echter voor de SU een grote ontgoocheling. De angst, dat Hitler, door het Westen aangemoedigd, een kruistocht tegen het bolsjewisme zou beginnen (Antikomintern-pact) inspireerde de Sowjet-leiders tot een sensationele koerswijziging. In aug. 1939 sloot de SU een vriendschaps- en nonagressieverdrag met het Derde Rijk en aanvaardde een regeling, die haar verscheidenen gebieden in Oosteuropa als haar invloedssfeer garandeerde. De snelle ineenstorting van Polen en de vrees voor de Duitse agressie brachten de SU er toe om de toegezegde buit ijlings binnen te halen. De winteroorlog tegen Finland en de annexatie van de Baltische landen waren weerzinwekkende geweldacties, die de SU in de wereld veel sympathie kostten, zonder de veiligheid t.a.v. Nazi-Duitsland in wezenlijke mate te verhogen. Het streven van Stalin, om het conflict met deze macht zo lang mogelijk uit te stellen, was na de ineenstorting van Frankrijk, tot mislukking gedoemd. Hitler sloeg in juni 1941 toe en de massale invasie van zijn legers bracht de Sowjets in de ergste verlegenheid. Met G.B. en weldra met de U.S.A. werd een verbond gesloten, dat echter onder deze omstandigheden niets meer kon zijn dan een gelegenheidsbondgenootschap. Immers, het enige wat de westerse democratieën en de SU bij elkaar bracht, was de noodzaak om de gemeenschappelijke vijand, die alles en iedereen dodelijk bedreigde, met vereende krachten te verslaan.

Nauwe samenwerking tussen de Geallieerden op tal van gebieden (econ. hulp, wapenleveranties, operationele bijstand, diplomatie) kon de diepgaande conceptieverschillen, die er ten aanzien van de oorlog en de toekomstige vrede bestonden, niet uit de wereld helpen. Wel werden de tegenstellingen door propaganda aan beide kanten verdoezeld. In de westerse propaganda werd de SU, als een democratie voorgesteld, die mettertijd naar het westerse type zou evolueren; de SU ontbond de Komintern en trachtte door nationalistische leuzen het volk tegen de Duitserd te mobiliseren. De lastige Poolse kwestie vertroebelde evenwel van meet af aan de sfeer, omdat zij problematiek van naoorlogse regelingen in het heetst van de strijd al ter tafel bracht. Sinds 1943 was er zo sprake van een toenemende vervreemding tussen de westerse machten en de SU, die slechts door provisorische afspraken en compromisformules overtuigd kon worden (Teheran, Jalta, Potsdam). Het einde van de oorlog openbaarde de tegenstellingen in hun volle omvang, alleen een deel van de vredesvraagstukken kon men oplossen (de Parijs vredesverdragen 1947), de

Duitse kwestie echter kwam niet verder dan de voorlopige regelingen inzake de bezetting. Aan de westerse zijde nam de teleurstelling over de stand van zaken toe. De omzetting van Oosteuropese landen, die door het Rode Leger bezet waren, in volksdemocratieën en hun politieke gelijkschakeling naar Sowjet voorbeeld werd in het Westen als een bedreiging ondervonden. De inmiddels opgekomen totalitaire dictatuurconceptie maakte het mogelijk om de comm. en de fascistten te vereenzelvigen. Dit ging zo ver, dat men van Stalin dezelfde agressiviteit als van Hitler verwachtte en het overspoelen van Westeuropa door comm. invasielegers vreesde,

De maatregelen die men er tegen nam (Marshall-hulp, Truman-leer en haar praktische toepassing) werden in de SU met toenemend wantrouwen gadeslagen. Men vreesde daar een anticommunistische kruistocht en verwachtte in de geest van de Zjdanow-doctrine een spoedige oorlog. Met de comm. staatsgreep in Tjechoslowakije (febr. 1948) en de Sowjetblokkade van Berlijn (juni 1948) trad de confrontatie van de oud-bondgenoten in het stadium van de zgn. koude oorlog. Aan beide kanten gingen demonisering en onderschatting van de tegenstander samen, wat enerzijds tot gevaarlijke misvattingen leidde, anderzijds echter ontspannend werkte omdat men met spoedige ineenstorting van het communisme, resp. kapitalisme rekende. Terwijl in Europa na 1948 een zekere stabilisatie optrad, bracht de opkomst van Rood-China (1949), de Koreaanse oorlog (1950-1953) en de onrust in vroegere koloniën en mandaatgebieden (het Nabije Oosten, Fr. Indochina, enz.) de wereldvrede meermalen in gevaar.

Na de dood van Stalin (1953) trachtten zijn opvolgers de relaties tot het Westen te ontspannen, doch ontmoetten met name in de USA (Eisenhower, J.F. Dulles) weinig begrip. Enkele zaken konden geregeld worden (Korea, Indochina, Oostenrijk, Finland, Triëst, Japan), maar de belangrijkste geschilpunten bleven onopgelost; tegenover de in 1949 opgerichte NATO werd in 1955 het Warschau-pact gesloten. Op de partijcongressen van 1956 en 1958 formuleerde N.S. Chroesjtsjow de leer van de vreedzame coëxistentie: in de gegeven historische fase, d.w.z. het atoomtijdperk, moest een oorlog tussen de kapitalistische en socialistische wereld worden vermeden, tussen beide diende een vreedzame mededinging, ja, een zekere mate van samenwerking plaats te vinden, het socialisme was krachtig genoeg om op den duur het kapitalisme zonder wapengeweld te overwinnen. In de verhouding tot het Westen kende de era-Chroesjtsjow (1955-1964) tal van ups (Genève 1955, Camp David 1959, test ban treaty 1963) en downs (Boedapest - Suez 1956, Berlijn 1958, Parijs 1960, Cuba 1962). Toch was, deels ook ten gevolge van de verwickelingen inzake China, een duidelijke ontspanning merkbaar. Grote problemen (Duitsland, Nabije Oosten, Zuidoost-Azië) blijven ook nu onopgelost, maar toch bestond aan weerskanten het streven om de toestand tenminste te bevrozen en acute conflicten te vermijden.

De val van Chroesjtsjow (oktober 1964) bracht in dezen vrijwel geen verandering. De impulsieve partijleider, wiens optreden niet zelden internationale spanningen onnodig deed verergeren, werd vervangen door een collectief van bezadigde en ietwat kleurloze topfunctionarissen, die er op uit zijn hun macht naar binnen zowel als naar buiten te stabiliseren. Dit brengt de gematigde koers volgende Sowjetrussische buitenlandse politiek telkens in collisie met radicaal revolutionaire strevingen in eigen kamp. De omstandigheid, dat de VS door hun interventie in Vietnam en de US door haar engagement in de Arabische zaak te zeer in randconflicten verwickeld zijn geraakt, belemmert een verdere toenadering tussen de supermachten. In het dramatische jaar 1968 voorkwam de SU een revolutionaire uitbarsting in Frankrijk, door de communistische partij aldaar tot een kanalisering van het gerezen conflict te verplichten, terwijl de gewapende interventie in Tjechoslowakije ten doel had om de Sowjethegemonie in Oost-europa onverkort te

handhaven! In beide gevallen werd dus een in wezen conservatief beleid gevoerd, dat niettegenstaande de tijdelijke opwindingsgrondslag biedt voor verdere ontspanningspogingen t.a.v. de kapitalistische wereld. De steeds slechtere verhouding tot China is in 1969 duidelijk een stimulans in deze richting gebleken. In tal van zaken (nucleaire problemen, economische samenwerking, Duitse kwestie) zijn sedertdien ook vorderingen gemaakt, terwijl in het Nabije Oosten de SU en de VS door matigende invloed aan beide kanten van de frontlijn tenminste de hervatting van de strijd hebben verhinderd. In 1972 werd de relatie tot het Westen duidelijk verbeterd door de aanvaarding van de Oostverdragen door de Duitse Bondsdag en het historische bezoek van president Nixon aan Moskou, waar tal van overeenkomsten gesloten werden. Door zijn steun aan de regering-Brandt en zijn onmiskenbare voorkeur voor het aanblijven van Nixon als president heeft partijleider Brezjnev in sterkere mate dan voorheen zich voorstander van verdere stabilisering getoond, die in de Europese ontwapeningsconferentie, sinds jaar en dag door Moskou nagestreefd, zijn concrete gestalte dient te vinden.

LITTERATUUR

- Sir W. Hayter: *Russia and the world. A study of Soviet Foreign Policy*. London 1970.
- Ada B. Ulam: *Expansion and Coexistence. The history of Soviet Foreign Policy, from 1917-1967*. London 1968.
- Ph. E. Mosely, ed.: *The Soviet Union 1921-1962. A foreign affairs Reader*. New York/London 1963.
- K.H. Ruffmann: *Sowjetrusland. DTV Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*, dl. 8. München 1967.
Daaruit: V. Aussenpolitik und Komm. Internationale - 184 - 254.
- Ivo J. Lederer: *Russian Foreign Policy, Essays in historical perspective*. New Haven/London 1962.
Daaruit:
R.M. Slusser: *The role of the foreign ministry*
F.C. Barghoorn: *Propaganda: Tsarist and Soviet*
A. Dallin: *The use of International Movements*
G.C. Craig: *Techniques of Negotiation*
- J.M. Mackintosh: *Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy*. London 1962
- Arthur E. Adams: *Readings in Soviet Foreign Policy, Theory and Practice*. Boston 1961
- K. Günbel: *Kommunistische Strategie in der Dritten Welt*. — Aussenpolitik 9/1970 - 539 - 558.

Door het samenwerken van Japan met de Asmogendheden werd China Amerika's bondgenoot in de strijd tegen "het kwaad". Tot Pearl Harbor had Amerika zijn sympathie voor China vrijwel alleen met de mond beleden, omdat Japan gevaarlijker was als concurrent in de Pacific en interessanter als economische partner. Vanaf 1941 gold Tsjiang Kai-sjek als een soort George Washington aan het hoofd van een democratische modelstaat. Kritische geluiden over zijn corrupte bewind komen van generaal Stilwell (die FDR in 1944 liet vallen), van enkele journalisten (die de KMT fascistisch noemden) en van een aantal medewerkers van State Dep. en de ambassade in Tsjoengking.

Meningsverschil ontstond tussen ambassadeur generaal Patrick Hurley, die China wilde laten regeren door de KMT, met de communisten als ondergeschikte coalitiepartners, en mannen als John Service en John Carter Vincent, die pleitten voor wapenleveranties aan de troepen van Mao, die beter in staat en bereid waren de Japanners te bestrijden. De China-kenners van Bureau Verre Oosten (State Dep.) prefereerden een flexibele politiek, die men nog aantreft in een richtlijn voor de conferentie van Jalta. Hurley echter zette een eenzijdige pro-KMT politiek door en beschuldigde zijn tegenstanders van communistische sympathieën (nog in 1970 verscheen een tweedelig boek over het zgn. verraad van Service c.s. en het linkse tijdschrift Amerasia, waarop alle ellende in Oost-Azië zou zijn terug te voeren). De Amerikaanse politiek die vóór Tsjiang koos dreef Mao in de armen van Stalin. Naarmate de Koude Oorlog zich ontwikkelde werd deze beleidslijn steeds meer bepaald door de "Europe first" - stelling, d.w.z. dat Washington geen zelfstandige strategie voor Oost-Azië ontwikkelde: Marshall wist dat de KMT na zijn mislukte missie verder zou vervallen, maar achtte financiële steun noodzakelijk om tijd te winnen: MacArthur kwam ten val in 1951 doordat hij de Koreaanse oorlog van een "limited war" wilde uitbouwen tot een Aziatische landoorlog. Dit laatste was zowel in strijd met de visie van de Generale Staf dat Duitsland de wezenlijke gevarenzone was, als met de traditionele afkeer van een grondoorlog in Azië; China was dan ook uitdrukkelijk van de Trumanleer uitgezonderd. De steun aan het Franse Indochina-conflict (sinds 1947 officieus, vanaf 8 mei 1950 officieel) hing samen met de wens Frankrijk in Europa gunstig te stemmen. Het latere Vietnam-conflict evenwel vormt een inbreuk op deze regel, ontstaan doordat de V.S. heel Zuidoost-Azië vitaal noemde voor zijn eigen veiligheid en dit adstrueerde met de domino-theorie.

Dat Nat.-China niet radicaal werd afgeschreven komt doordat de regering niet aandurfde Congres en publieke opinie te trotseren, die Tsjiang Kai-sjek als christelijk, anticommunistisch symbool hooghielden. Vooral de Republikeinse aanvallen op het beleid van Truman betekenden een binnenlands gevaar. Rapporten van de Generale Staf, die al vóór 1949 voortzetting van steun aan de KMT zinloos noemden, werden achtergehouden. De grove anti-Amerikaanse campagne van de Chinese communisten belette toenadering, al waren hun aantijgingen van imperialistische tendenties niet helemaal ongegrond (Open Deur!). Pas de "hands off Formosa"-verklaring van Truman (5 jan. 1950) en Achesons uitleg over de "defensive perimeter" (Aleoeten, Japan en Filippijnen) een week later waren hoopgevend. Het Russisch-Chinese verdrag, de wederzijdse erkenning van Moskou, Peking en Hanoi en het nooit bevredigend verklaarde uitbreken van de Koreaanse oorlog legden de Amerikaanse politiek echter voor 20 jaar vast. Pas de rede van Roger Hilsman (dec. 1963) zal toegeven dat er tussen Rusland en China geen eenstemmigheid bestaat, maar de

houding tegenover Peking is er nauwelijks door gewijzigd.

De S.U. streefde sinds 1945 naar een labiele toestand in het Verre Oosten, wat blijkt uit het afwisselend steunen van communisten en nationalistten in 1945/46, het afraden van Mao's overwinning en het tot 1955 onder controle houden van Mandsjoerije en Sinkiang (Buiten-Mongolië is in 1945 officieel van China gescheiden). Enige schrijvers (Whiting, LaFeber) leggen verband tussen Amerika's eenzijdige ontwikkeling van Japan en het uitbreken van de Koreaanse oorlog, omdat Korea de traditionele springplank is van Japan naar het continent. Herhaaldelijk had Amerika buiten de andere tien leden van de Far Eastern Commission om aan Japans herstel gewerkt en na de communistische machtsovername in China (okt. 1949) werd terstond een vredesverdrag met Tokio ontworpen, waarbij de V.S. vrijelijk over militaire bases zou kunnen beschikken. Het ingrijpen van de Chinezen in het Koreaanse conflict was afhankelijk van het overschrijven door Amerikaanse troepen van de 38e breedtegraad — een fout die zij in Vietnam niet opnieuw gemaakt hebben. De oorlog belette Rood-China Taiwan te bezetten en maakte het meer afhankelijk van de S.U. dan ooit de bedoeling is geweest. Vandaar dat Salisbury gelooft dat Stalin de Koreaanse oorlog opzettelijk ontketend heeft om zijn rivaal Mao Tse-toeng in de tang te nemen; zijn visie is echter nogal vooringenomen.

Een ernstige bedreiging van het Oostaziatische machtssevenwicht vormde de Quemoy en Matsoe-crisis (1958) China deed een poging gebruik te maken van de Russische techniek (spoetnik 1957 en de daarop gebaseerde rakettenbluf van Chroesjtsjow). Het wilde de kracht van Amerika testen, maar ontdekte niet op de S.U. te kunnen rekenen, omdat Chroesjtsjow de beginnende pariteit hoopte te kunnen aanwenden voor een machtsafbakening met de V.S. Samen met de afkeuring van de Grote Sprong Voorwaarts maakte dit een breuk Peking-Moskou onvermijdelijk. De Amerikanen konden hiervan niet profiteren, omdat hun besprekingen met China in Warschau bleven steken in het Taiwan-probleem. Tussen 1963 en 1969 zweert China bij wereldrevolutie, volksbevrijdingsoorlogen en xenofobie. De escalatie in Vietnam wordt vooral hierdoor gevoed: Johnson, voortbouwend op Kennedy's geloof dat een technische supermogendheid alles kan (engineering approach), wil bewijzen dat Amerika zo'n volksoorlog de baas kan. Een Amerikaans-Chinees conflict wordt mogelijk als Johnson in 1965 Noord-Vietnam gaat bombarderen en tienduizenden Chinese technici dat land komen helpen herstellen. Toch lukt het de S.U. niet China te bewegen tot gezamenlijke actie, waarbij de Russen enige vliegvelden in Zuid-China wilden gebruiken. Mao schijnt erg bevreesd te zijn geweest voor een conflict met de V.S., dat de Russen zouden benutten om China te bezetten. Vanaf 1966 lanceert Moskou harde acties tegen China, zonder echter te weten hoe het van de verwarring der Culturele Revolutie het juiste profijt moet trekken; echte gevechten vinden pas in 1969 plaats (Oessoeri en Sinkiang).

In 1968 is de Russisch-Amerikaanse toenadering redelijk ontwikkeld, zodat Moskou Hanoi naar de onderhandelingstafel gaat drijven (misschien uit dank voor Washingtons afzijdigheid tegenover de bezetting van Tsjechoslowakije). China is na de Praagse schok meer genegen tot contacten met Amerika, al gaat de afspraak in Warschau begin 1969 niet door. Toch naderen China en Amerika elkaar: China heeft na de Cult. Rev. de plicht zijn isolement te verbreken voordat V.S. en S.U. het tezeer eens worden; het propageert nu de vreedzame coëxistentie. Nixon beseft dat spoedig een V.N. meerderheid aanwezig is om Peking een zetel te verschaffen.

Rusland streeft naar een condominium over de wereld samen met Amerika, zoals het al in 1945 geopperd heeft; het moet pariteit zijn in plaats van suprematie, omdat de laatste door groeiende behoefte aan Westerse technische hulp voor de Siberische bodemschatten

niet haalbaar is. Het vindt nu echter China als rivaal tegenover zich, dat wegens ideologische en geografische geschillen gevaarlijker is dan de V.S. Terwijl Nixon in juli 1969 de Guamdoctrine formuleert (teruggaand op een artikel van 1967), stelt Brezjnev een Aziatische veiligheidsorganisatie voor. Amerika wil limitationisme (aangevallen staten moeten eerst zichzelf helpen, de V.S. houdt slechts het atoomschild op), Rusland begint aan de containment-fase van zijn Koude Oorlog met China en werkt aan een pendant van de ZOAVO, Zo verschuift de machtsbalans in de hele wereld: eerst zag Rusland Amerika's presentie in Zuidoost-Azië als kans op een Amerikaans-Chinese botsing, nu is het China dat enig belang heeft bij Amerikaans tegenwicht tegen de S.U. Hanoi poogt nog enige tijd na 1968 de strijd te escaleren om de relaties tussen de grote mogendheden te vertroebelen en zijn zelfstandigheid te bewaren, ongeveer zoals China deed in 1945. Terwille van zijn rol in Azië doet Rusland concessies inzake Duitsland en Berlijn, wat China tracht te doorkruisen (het juicht bijv. de versterking van de EEG toe). Als Mao in dec. 1970 heeft verklaard dat Nixon welkom is, wordt Moskou benauwd; Nixon zal zijn bezoek aan China dan ook vooral gebruikt hebben om Rusland tot soepelheid te dwingen. Het onder druk zetten van Noord-Vietnam door de sowjet-leiders wordt in 1972 beloond met een indrukwekkend handelsverdrag; heftig reageren op Nixons laatste bommenagressie rond Kerstmis 1972 vinden noch de Russen noch de Chinezen opportuun. Japan, in 1971 door Amerika economisch in de hoek geduwd, heeft zich opvallend snel met China verzoend (sept. 1972), zodat sindsdien de Chinese leiding zelfs Japans herbewapening waardeert als machtsfactor tegen de Russische omsingeling. Toch is Japan waarschijnlijk de grootste "security risk" in de nu begonnen multipolaire periode van het nucleaire tijdvak, omdat het economisch overal repercussies wekt en zowel politiek als militair zijn houding als grote mogendheid nog moet vinden.

LITERATUUR

- W.I. Cohen, *America's response to China. An interpretative history of Sino-American relations*. New York 1971
- F.Rh. Dulles, *American policy toward Communist China. The historical record, 1949-1969*. New York 1972
- Tang Tsou, *America's failure in China, 1941-1950*. Chicago 1963
- J.S. Service, *The Amerasia Papers. Some problems in the history of US-China relations*. Berkeley 1971
- M. Kalb & E. Abel, *Roots of involvement. The US in Asia, 1784-1971*. New York 1971 (hoofdzakelijk Vietnam)
- E. Friedman & M. Selden, *America's Asia. Dissenting essays on Asian-American relations*. New York (Vintage-ed) 1971.
- F.S. Dunn, *Peace-making and the settlement with Japan*. Princeton 1963
- J.C. Thomson, *On the making of US-China policy, 1961-1969. A study in bureaucratic politics*. *China Quarterly* 1972, afl. 2, 220-243
- H. Salisbury, *War between Russia and China*. Bantambook 1970 (ook in Ned. vert.)
- W. Böttcher, A. Steininger & G. Unser, eds. *Das grosse Dreieck Washington - Moskau - Peking*. Zum 65. Geburtstag von Klaus Mehnert. Stuttgart 1971
- V.V. Aspaturian, *Moscow's options in a changing world*. *Problems of Comm.*, juli-aug. 1972, 1-20
- M. Lisann, *Moscow and the Chinese power struggle*. *Problems of Comm.*, nov-dec. 1969, 32-41
- U. Ra'anan, *Peking's foreign policy debate 1965-1966*. in: Tang Tsou, *China in crisis*, dl. 2 (zie ook daarin art. van D. Zagoria)
- M. Yahuda, *Kremlinology and the Chinese strategic debate 1965-1966*. (kritiek op voorgaande) *China Quarterly* 1972, afl. 1, 32-75
- The Pentagon Papers*, as published by the New York Times. New York (Bantambook) 1971
- R.Stavins, R.J. Barnett & M.G. Raskin, *Washington plans an aggressive war. A documented account of the US adventure in Indochina*. New York (Vinatge) 1971.

- Th. Draper, Abuse of power. US foreign policy from Cuba to Vietnam. Penguin-ed. 1967
- J.L.S. Girling, Pentagon Papers, The dialectics of intervention World today, febr. 1971, 61-68
Nixon's Algeria. Doctrine and disengagement in Indochina. Pacific Affairs 1971. afl. 4, 527-544
- P.M. Kattenburg, Vietnam and US diplomacy 1940-1970. Orbis 1971, afl. 3, 818-841
- G. Warner, The US and Vietnam 1945-1965. Internat. Affairs, juli 1972, 379-394, en okt. 1972, 593-615
- N. Khac Huyen, An independent leader. Ho Chi-minh between Peking and Moscow. Orbis 1970, afl. 4, 1185-1208.

In het tijdschrift *Nieuwe Jeugd* (vanaf 1915) wordt veel gepubliceerd over Adam Smith, Darwin, Nietzsche, Kropotkin e.a., maar vrijwel niets over Marx. Al was in 1906 een deel van het Communistisch Manifest vertaald, tot de oprichting van de Studiekring voor het Marxisme aan de universiteit van Peking, waaraan ook Mao Tse-toeng deelnam (voorjaar 1918), betekende het Westerse marxisme met zijn nadruk op het industriële proletariaat heel weinig voor China. Mao's artikel "De grote eenheid van de volksmassa's" (zomer 1919, afgedrukt in *China Quarterly* 1972/I, 76-87) mist elke marxistisch-leninistische inslag en prijst de gematigde Kropotkin en de idee van wereldbroederschap. Tijdens de 4 mei-beweging toont Mao zich min of meer anarchistisch. Voor velen was 1920 het jaar van de bekering tot Marx en Lenin.

Wegbereiders zijn de Jeugd-redacteuren en hoogleraren Tsjen Toe-hsioe (iconoclastisch) nationalist, die China als achterlijk beschouwde en daarom orthodox internationalistisch marxist werd; hij was de eerste voorzitter van de C.C.P.) en Li Ta-tsjao (traditionalist, die op grond van het cyclische denken geloofde in de onvermijdelijke wedergeboorte van de Chinese cultuur en het marxisme aan het Chinese volk aanpaste; Li bewonderde de Russische revolutie vooral als doorbraak naar een ethisch-egalitaire samenleving). Tsjen Toe-hsioe, die in het stedelijke proletariaat bleef geloven als revolutionaire voorhoede, is de maoïstische geschiedschrijving ingegaan als verrader — Li Ta-tsjao geldt als de grote inspirator van het maoïsme, een populistische vorm van marxisme (Meisner).

Li Ta-tsjao maakte via Lenins polemieken kennis met de *narodniki* en vond bij hen het voluntarisme en de algemene volkswil; aan Kropotkin ontleende hij de solidariteit, de wederzijdse hulp. Zijn stelling was dat het achterlijke China een surplus aan energie bezat, waardoor een grote sprong mogelijk werd, die naar wedergeboorte zou leiden. Niet objectieve maatschappelijke wetten, maar bewustzijn en wil van het volk maken deze onvermijdelijk. Bewustzijn is niet klasse-gebonden, maar eigen aan het volk. Zo krijgt China van Li een proletarisch bewustzijn zonder proletariaat. Het wordt een proletarische natie tegenover het imperialistische buitenland (4 mei-beweging). Het determinisme van onpersoonlijke economische wetten verwierp Li terwille van de mens die zijn eigen geschiedenis maakt. Als populist geloofde hij in de zin van de alliantie tussen K.M.T. en C.C.P., — niet als tactische manoeuvre maar als principe. Eind 1925 stelde hij zich achter de gewapende boerenopstanden. Tijdens de contrarevolutie van 1927 is Li Ta-tsjao gewurgd. Meisner acht zijn invloed op Mao groot, maar meent dat deze ook zonder de lessen van Li tot zijn ideeën had kunnen komen.

Mao's rapport over de boerenopstanden in Hoenan (1926/27) is nog onmarxistisch: de boeren gelden als voorhoede van de revolutie, leidinggevend proletariaat blijft onvermeld. Hij was, hoewel boerenzoon, niet van het begin af aanhanger van de revolutie door boeren geweest, maar is beïnvloed door de linkervleugel van de K.M.T., die ca. 1925 meer in boeren geïnteresseerd was dan de C.P. (vgl. Lioe Sjao tsji: "de arbeiders moeten de boeren bij de hand nemen en voortleiden"). Mao is in 1927 een randverschijnsel in de C.C.P. Als Rusland gekozen heeft voor de landheren van de K.M.T., wordt Mao radicaler en legt hij het accent op militaire actie. Terwijl de C.P.-leiding in Sjanghai zit met 500 communisten, ontwikkeld Mao Tse-toeng zich zelfstandig in de sowjet-republiek Kiangsi en mengt er leninistische actie met populistische ideeën.

De Mao-mythologie is opgebouwd in fasen: 1935 (conferentie Tsoenji, leiderschap), 1945

(officiële partijgeschiedenis), 1951 (uitgave van de sterk herschreven verzamelde werken) en 1966-'69 (culminatie van de persoonsverering, waarvan de opbouw begonnen is met de tsjeng-feng beweging of gedachtenvorming in Jenan, 1942-'44). De partij is voor Mao nooit een autonoom gegeven geweest; hij heeft hoofdzakelijk met militaire praktijk te maken gehad en klassenstrijd is voor hem een gewapend conflict, het volksleger is de ziel van de revolutie, de soldaat het morele voorbeeld van de nieuwe mens (het Rode Boekje is in 1964 uit het leger voortgekomen). Tegenover Mao, wiens voorliefde voor charismatisch leiderschap al voor 1940 duidelijk is, houdt Lioe Sjao-tsjj de suprematie van de C.P. hoog, al sluit hij zich in 1945 bij de kanonisering van het Denken van Mao Tse-toeng aan.

Kenmerkend voor het maoïsme is de relatie tussen Leider en Massa (massalijn, kennis-theorie). Essentieel is gedachtenhervorming, waarvoor Mao zichzelf als voorbeeld aanwees in de Gesprekken op het Jenan-forum over kunst en letterkunde (1942). De Partij moet de geïsoleerde, onsystematische volksmeningen verzamelen, systematiseren en terugspe-len: dialectiek van praktijk en kennis (Over de praktijk, 1937). De massa is draagster van de deugd (wat niet van Rousseau, maar van Mencius stamt): "de massa van het volk bezit een onbegrensde scheppende kracht". Beslissingen worden soms veel later gepubliceerd dan ze uitgesproken zijn, om a.h.w. de spontane volkswil te laten voorgaan. In de Culturele Revolutie dreigde het gevaar dat de maoïstische leiding de massa daardoor stuurlaas liet worden.

Scholing in het juiste denken is belangrijker dan de sociale afkomst; in de Cult. Rev. gaat proletarische gezindheid zich zelfs bij uitstek buiten de Partij ontwikkelen. De leer is moralistisch (Benj. Schwartz spreekt van manicheïsme), zoals ook het confucianisme. De maoïstische held is onzelfzuchtig, offerbereid (bijv. Norman Bethune, Lei Feng) en onderwerpt zich telkens aan zelfkritiek en loutering (Lioe Sjao-tsjj's boekje "On self-cultivation"). Een middel om de proletarische gezindheid te ontwikkelen is de sinds 1957 ingevoerde hsia-fang, het "omlaag zenden" van ambtenaren e.a. naar handenarbeid, waardoor ook de tegenstelling "rood" en "expert" kan worden opgeheven.

In 1957 leert het artikel "Over de juiste behandeling van tegenstellingen onder het volk" dat er ook tussen regering en maatschappij, massa en bureaucratie, leiders en volgelingen tegenstellingen kunnen ontstaan, die door verwaarlozing antagonistisch kunnen worden. Elke nieuwe waarheid ontmoet zijn dwaling, het conflict is eeuwig, iedereen moet telkens worden opgevoed, ook de arbeidersklasse is niet volmaakt. Januari 1958 sluit zich hierbij de theorie van de permanente revolutie aan: het communisme wordt niet eens en vooral gevestigd. De Russische revolutie van bovenaf, zonder sprongen en strijd tussen groepen van het volk, geleid door specialisten, wordt geheel afgewezen. Nu lanceert Mao de populistische stelling van het Chinese volk dat arm en blanco is en daardoor geschikt voor de Grote Sprong Voorwaarts; dit is tevens nationalistisch, omdat Marx en Lenin uitgingen van de noodzaak niet-westerse volken eerst te europeaniseren alvorens ze aan de wereldrevolutie te laten meedoen.

Het is vermoedelijk onjuist voor 1958 al in een principiële tegenstelling tussen een Mao-en een Lioe-Lijn te geloven. Hoewel op 10 dec. 1958 (conf. Woehan) het utopisme wordt afgewezen en een stap terug gezet, gaat de sprong-geest nog door tot de Loesjan-conferentie van juli 1959, waar maarschalk Peng Te-hwai de visie "politiek heeft de leiding" aanvalt en aandacht voor de produktie vraagt. Hoewel Mao het presidentschap van de Republiek is kwijtgeraakt, wordt ook Peng ontslagen en vernederd; het professionalistische leger wordt o.l.v. Lin Piao weer in maoïstische zin gedemocratiseerd.

Het vertrek van de Russische technici in 1960 schept een dringende behoefte aan vrije ontplooiing van alle krachten: intellectuelen behoeven niet doorkneed te zijn in

marxisme-leninisme, partijkader wordt bekritiseerd wegens gebrek aan wetenschappelijke kennis. Confucius geniet waardering als progressief hervormer, traditionele romans worden herdrukt, terwijl Mao's werken geringe oplagen krijgen. In kranten en letterkunde ontstaat verholde kritiek op de grote leider en zijn mislukte sprong. Nu groeit er wel een principiële tegenstelling tussen Mao-isten en Lioe-isten. De economie krijgt een NEP-karakter en herstelt zich na 1961 van de crisis dank zij het door Mao gehate "economisme". In 1963 treedt een partijdiscussie naar buiten over de vraag "2 in 1" (d.i. vrije discussie, leidend tot verzoening) of "1 in 2" (scheppen van tegenstellingen, leidend tot ideologische confrontatie). Het maoïsme raakt in een stroomversnelling. De Socialistische Opvoedingscampagne, die tracht de lagere kaders, welke zich tijdens de economische noodtoestand misdragen hadden, weer in het gareel te krijgen, bevredigt de maoïsten niet, omdat het hogere kader de fouten te veel naar de lagere rangen afschuift en dan verschijnt in januari 1965 al de leuze van de Cult. Rev.: rectify those people within the Party who are in authority and are taking the capitalist road. Daarmee wordt de revolutie van onderop geïntroduceerd tegen elitaire geest, professionalisme, sociale stratificatie, economische drijfveren e.d., in feite tegen de C.P., aan welke de maoïsten voorhouden: "De Chinese C.P. ontleent haar legitimiteit aan Mao, niet andersom" (9 juli 1967).

Een opvallende verklaring van de Cult.Rev. geeft de psychiater Robert Lifton, *Revolutionary immortality*, die haar beschouwt als Mao's overwinning op zijn persoonlijke dood door het vereeuwigen van de revolutionaire daad, een soort wedergeboorte met jeugdcultus (Mao's zwemtocht in onwaarschijnlijk hoog tempo!). Richard Baum (*Ideology redivivus*, *Probl. of Comm.* 1966/III) vergelijkt het maoïsme met een religieuze secte, een spirituele Gemeenschap van solidariteit, die leeft in ascese en geestkracht stelt boven materie, maar het stadium ziet naderen van de pragmatische, functionele Gesellschaft, waarin de secte een hiërarchisch geordende kerk wordt. Baum noemt de Cult. Rev. een revival, een gevecht tegen de tijd.

Evolutionair verkeert China in een fase waarin de ideologie verzwakt doordat de ongedifferentieerde economie omslaat naar rationalisering, waarbij een groeiende arbeidsverdeling optreedt; het begeleidende verschijnsel is verzwakking van de ideologie (zich uitend in vreedzame coëxistentie met de buitenwereld). Terwijl Rusland dit proces sinds jaren tracht op te vangen door centralistische orde en ideologische muilbanden, zoekt het maoïsme de oplossing in politieke motivatie van het hele volk en plaatselijke autonomie. Snelle ontwikkeling van het land wordt achtergesteld bij verhoging van het bewustzijnspeil, langzame groei is het offer dat gebracht wordt voor gelijke participatie van allen. Uiteraard spelen traditionele Chinese levensbeschouwingen hierbij een essentiële rol.

LITERATUUR

- R.D. Baum, *Ideology redivivus*. Problems of Communism 1966, afl. 3, 1-11
W. Chai ed., *Essential works of Chinese Communism*. Bantambook, 2e dr. 1972
J. Chen, *Mao and the Chinese revolution*. London 1965
    The Mao Papers, London 1970 (Ned.ed.: Mao's geschriften)
Ph. Devillers, *Wat Mao werkelijk heeft gezegd*. Baarn 1968
D.W. Fokkema, *Revisie van de Culturele Revolutie*. *Internat. Spectator* 22 febr. 1972, 337-357
J.W. Lewis e.d., *Party leadership and revolutionary power in China*. Cambridge 1970
R.J. Lifton, *Revolutionary immortality. Mao Tse-tung and the Cultural Revolution*. New York 1968
Mao Tse-toeng, *Vier filosofische essays*. Brussel (La Taupe) 1970
    Filosofische, politieke en strategische geschriften. Kritiese Bibl. Van Gennep 1970
    Artikelen over klassenstrijd, produktie en organisatie. Kritiese Bibl. Van Gennep 1972
    Gedachten en gedichten. Den Haag (Boucher) z.j.

- K. Mehnert, China aan slag. Verslag en commentaar. Baarn (Torenboek) 1972
- M. Meisner, Li Ta-chao and the origins of Chinese Marxism. Cambridge (Mass.) 1967
 Leninism and Maoism. Some Populist perspectives on Marxism-Leninism in China. China Quarterly 1971/I, 2-36
- P.J. Opitz ed., Vom Konfuzianismus zum Kommunismus. München (List Hochschulreihe nr. 1508) 1969
- R.M. Pfeffer, The pursuit of purity. Mao's Cultural Revolution. Problems of Comm. nov-dec., 1969, 12-25
- S. Schram, Mao Tse-tung, New York 1966 (herdrukt als Penguin-ed.)
 The political thought of Mao Tse-tung. Penguin-ed. 1969
 Mao Tse-tung and the theory of the Permanent Revolution, 1958-1969. China Quarterly 1971/II, 221-224
- S.Schram, A.Cohen e.a., What is Maoism? A symposion. Problems of Comm., 1966, afl. 5, 1-30 en 1967 afl. 2, 91-99
- B.J. Schwarz, Chinese Communism and the rise of Mao. New York (Harper Torchbook) 1967
 Communism in China. Ideology in flux. New York 1970
- A. Stam, Van Marx tot Mao. De communistische herziening van de marxistische ideologie. Groningen 1968

In de crisis van 1971 in Voor-Indië komen drie historische lijnen samen: 1. het Bengaalse nationale gevoel, 2. de tegenstelling Hindoe-Moslim, 3. de tegenstelling India-Pakistan.

1. Bengalen is een gebied met een oude cultuur. Weliswaar was het cultureel deel van het Indische subcontinent, maar het had een eigen identiteit. Politiek maakte het deel uit van de grote Indische rijken, als die krachtig genoeg waren om hun gezag te doen gelden. In tijden van zwakte van het centrale gezag kwam een zelfstandigheidsstreven op dat leidde tot hetzij een zeer losse staatsrechtelijke band met het centrum (de beruchte "nabob" van Bengalen, van het "zwarte hol" van 1756, was, hoewel formeel ondergeschikt aan de Groot Mogol, in feite een zelfstandig vorst), hetzij tot een onafhankelijke status.

Bengalen was voor de Engelsen belangrijk (handel, het eerste bruggehoofd in India, Calcutta was hoofdstad tot 1911), maar ook voor de Indische nationale beweging: Bengalen was het intellectuele centrum van India. In Bengalen concentreert de nationale beweging zich aanvankelijk; vandaar de heftige protesten — ook uit Bengaals nationale motieven — als de Engelsen in 1905 het gebied in twee provincies verdelen. Die verdeling werd in 1911 ongedaan gemaakt. In later jaren trad Bengalen minder op de voorgrond in de nationale beweging van India; dit hing gedeeltelijk samen met het feit dat de hoofdstad naar Delhi werd overgeplaatst, maar vooral omdat onder Gandhi de aandacht van de nationale beweging zich meer richtte op de plattelandsbevolking dan op de stedelijke, burgerlijke intellectuelen — en de Bengaalse plattelandsbevolking was in meerderheid Moslims.

2. De tegenstelling Hindoes-Moslims was minder het gevolg van primair religieuze tegenstellingen, maar van maatschappelijke verschillen. Die verschillen (arm-rijk, min of meer vooruitstrevend — behoudzuchtig) bestonden ook *binnen* de Hindoese en *binnen* de Moslimse gemeenschap, maar zodra ze voelbaar werden over de grens van deze gemeenschappen heen (rijke Hindoes vs. arme Moslims) gingen de religieuze tegenstellingen een rol spelen.

Het Indisch Nationale Congres was non-communalistisch, formeel open voor Hindoes en Moslims, formeel ook beide groepen vertegenwoordigend. Daarnaast ontstaat in 1906 de Moslims Liga als zuiver Moslimse organisatie, niet zozeer om zich af te zetten tegen het Congres, maar als correctie op het Congres waarvan men vreesde dat daar de belangen van de Moslims minder nauwgezet in het oog gehouden werden.

Er was samenwerking tussen het Congres en de Liga op politiek terrein, vooral in de jaren 1916-1921. Later komen binnen de Liga andere opvattingen naar boven: men gaat het Congres zien als een zuiver Hindoese organisatie en men vreest dat als India onafhankelijk wordt de Moslimse minderheid, toch al een achtergebleven groep, overheerst zal worden door de Hindoese meerderheid. In de jaren-20 staat de Liga al wat gereserveerder tegenover het Congres.

Maar pas in de jaren-30, onder Moh. Ali Jinnah, stelt de Liga zich tegen het Congres op, vooral als in 1937 de grondwet (van 1935) van kracht wordt en het probleem van verkiezingen en provinciale regeringen aan de orde komt. De Liga ziet zichzelf als de enige vertegenwoordiger van de Moslims en erkent niet dat het Congres het recht heeft namens Moslims te spreken. Op grond van de zgn. Twee Natie theorie wordt in 1940 de

Pakistan-resolutie aangenomen. Naast vrees voor Hindoe overheersing was er bij de Moslimse bevoorrechte groepen ook angst voor mogelijke socialistische experimenten onder een toekomstige onafhankelijke regering onder Nehru. Die vrees leefde ook bij Hindoese bevoorrechten, maar die hebben geen alternatief. De moslims wel: Pakistan. Na veel bloedvergieten kwam Pakistan in 1947 tot stand. Bij die gelegenheid werd Bengalen verdeeld.

3. Pakistan bestond uit twee onderling zeer verschillende delen: West Pakistan behoorde geografisch en ethnisch tot het Midden Oosten, Oost Pakistan tot tropisch Zuidoost Azië. De eenwording van beide delen was zeer moeilijk tgv. lokaal patriotisme, taal- en culturele verschillen. De enige samenbindende factoren waren (positief) de Islam (negatief) de angst voor India. Het duurde negen jaar voor Pakistan een grondwet kreeg. De belangrijkste problemen waren 1. de vertegenwoordiging van Oost en West Pakistan in het nationale parlement en 2. de plaats van de Islam in de staat. In 1956 komt een compromis tot stand: beide landsdelen krijgen een numeriek gelijke vertegenwoordiging; de principes van de Islam worden het fundament van de staat. Na de staatsgreep van Ayub Chan, 1958, wordt de grondwet afgeschaft. Verzet tegen zijn min of meer autoritaire regiem leidt, in 1969, tot de instelling van een volwaardige dictatuur onder Yahya Chan.

Oost Pakistan was een verwaarloosd gebied in Pakistan. Overbevolkt; met 75% van de wereldjuteproductie, maar geen enkele jutefabriek, met onvoldoende rijstproductie. Er werd wel een einde gemaakt aan de feodale verhoudingen op het platteland (want de meeste grote landheren waren Hindoes die bij de verdeling naar India waren gevlucht), maar de agrarische armoede blijft. Tevens een sterk gevoel van achteruitzetting ten opzichte van West Pakistan. De gelijke vertegenwoordiging van Bengalen in het parlement (in 1956) bevredigt de Bengali niet: tenslotte woont de meerderheid van de Pakistaanse bevolking in het Oosten. De ontevredenheid blijkt bij de verkiezingsoverwinning (in 1954) van het oppositionele Verenigd Front, maar de daarop gebaseerde nieuwe regering voor Bengalen wordt door de centrale regering afgezet. Tussen 1958 en 1962 waren alle partijen (in geheel Pakistan) verboden; na 1962 worden de grieven van de Bengali onder woorden gebracht door Mujib ur-Rahman's Awami Liga die in 1966 een 6-punten-programma opstelt, waarin o.m. geëist wordt: een federale regeringsvorm voor Pakistan; verantwoordelijkheid van de centrale regering alleen voor buitenlandse zaken en defensie; beëindiging van de uitbuiting van Oost Pakistan door West Pakistaanse kapitaalsbelangen. Géén onafhankelijkheid. Bij de verkiezingen van dec. 1970, een maand na de watersnoodramp, verovert de Awami Liga Bengalen en de meerderheid in het nationale parlement. Er wordt geen overeenstemming bereikt met de regering van Yahya Chan of met de "Socialistische" Volkspartij van Bhutto, die in het West Pakistaanse parlement de meerderheid heeft. De Pakistaanse militaire actie van maart 1971 tegen Bengalen leidt tot de onafhankelijkheidsverklaring van Bangla Desj en in dec. 1971 tot de Indisch-Pakistaanse oorlog.

In het verleden, d.w.z. sinds 1947, waren er herhaaldelijk conflicten tussen India en Pakistan geweest. Over Kasjmir, over de kwestie van de rivierwaterverdeling, over de Rann of Cutch (in 1965). In 1971 gaat het om Bengalen: 1. de Bengaalse vluchtelingen vormen een zware last voor India's economie 2. vrees in India dat de Bengali, naarmate de Pakistaanse onderdrukking voortduurt, in Chinees vaarwater zullen komen.

Het ingrijpen van India was niet alleen ten behoeve van een onafhankelijk Bangla Desj, maar ook ten behoeve van de (burgerlijke) Awami Liga tegen mogelijke linkse invloeden.

LITERATUUR

Keith Callard en Richard S. Wheeler, Pakistan, p. 419-534, in George Mct. Kahin, *Major Governments in Asia* Ithaca (Cornell), 1963

Hamza Alavi, *The Crisis of Nationalities and the State of Pakistan*, in *Journal of Contemporary Asia*, vol 1, nr. 3 (1971)

ACTUELE VRAAGSTUKKEN

Drs J.H. Bakker

OORZAKEN VAN HET UITBREKEN VAN HET CONFLICT IN NOORD- IERLAND

Sinds augustus 1969 zijn in Noordierland 800 doden gevallen. Bijna twee derde van de slachtoffers viel onder burgers die part noch deel hadden aan de gewapende strijd. Voor meer dan 99% van de Noordieren is het bij hen, over hen en zonder hen. Ondertussen stijgt het aantal invaliden met de dag en trekken mensen van de ene wijk naar de andere, omdat hun huizen in puin liggen of de buurt te gevaarlijk geworden is.

Hoe is het in Gods naam mogelijk? Wat is de zin van dit alles? Van deze permanente chaos, angst en strijd. En waarover gaat het nu eigenlijk? Is het een godsdiensttwist, een koloniale oorlog, vrijheidsstrijd, revolutie of anarchie?

Bij een poging deze vragen te beantwoorden is het zinvol een scheiding te maken tussen factoren die bijdroegen aan het ontstaan van de ongeregelde heden en factoren die bijdroegen aan het voortduren van de strijd.

Dankzij een zo langzaam redelijk uitgedroogde en gefundeerde theorievorming is het ontstaan van de strijd in Noordierland goeddeels te verklaren. Helaas geeft de theorie van het conflictonderzoek weinig houvast wanneer het gaat om het opsporen en aanwijzen van centrale factoren om het voortduren van conflicten te verklaren.

Mede gelet op de beperkte ruimte zal in dit bestek uitsluitend gepoogd worden factoren aan te wijzen die bijdragen tot het verklaren van de oorzaken van het uitbreken van het Noordierse conflict.

In het wetenschappelijk onderzoek dat wordt aangeduid als vredesonderzoek of conflict-onderzoek, zijn de laatste jaren een aantal theorieën ontwikkeld over de oorzaken van geweldgebruik bij conflicten binnen staten als gewapend verzet en guerrilla. Deze literatuur spitst zich vooral toe op de Derde Wereld: de ontwikkelingslanden. Over geweldgebruik in moderne ontwikkelde samenlevingen, waartoe we toch Noordierland wel mogen rekenen, is helaas minder onderzoek verricht. Helaas, omdat ook binnen de moderne samenleving georganiseerd geweldgebruik maar al te vaak voorkomt. We hoeven maar te denken aan vliegtuigkapingen, de Baader-Meinhof groep, de sabotage bij de Gasunie, het plaatsen van bommen in Nederlandse steden, de Ambonense acties en de Palestijnse aanslag op het Olympisch dorp in München. Hoewel het geweld hier niet een zodanige omvang heeft als in de Derde Wereld en Noordierland, zou het wel eens kunnen zijn dat in de grond dezelfde oorzaken spelen.

Het moderne vredes- of conflictonderzoek ¹⁾ zoekt de basisoorzaken van het ontstaan van het geweld in conflictsituaties vooral in de onevenwichtige ontwikkeling van de meeste samenlevingen. Met onevenwichtige ontwikkeling wordt veelal bedoeld dat de baten van de economische vooruitgang ongelijk worden verdeeld.

Hoewel het inkomen per hoofd van de bevolking toeneemt, meer onderwijs wordt ontvangen en de huisvesting beter wordt, blijven de armen arm — hoewel ze het beter krijgen dan voorheen — terwijl de rijken nog rijker worden. En deze ongelijkheid doet zich niet alleen voor op economisch, maar evenzeer op sociaal en maatschappelijk gebied.

De verbetering van inkomen, onderwijs en huisvesting dat de minst-bedeelden krijgen

toegeschoven leidt niet automatisch tot meer aanzien of macht. Zij blijven vaak even afhankelijk van de maatschappelijke bovenlaag dan in de tijd dat ze bijna van honger omkwamen. Maar ondertussen heeft de lotsverbetering wel verwachtingen geschapen voor de toekomst. Wanneer nu, om welke reden dan ook, de verwachtingen niet in vervulling gaan, kan dat aanleiding geven tot massale teleurstelling en ontevredenheid (Feierabends). Dat wil uiteraard niet zeggen dat ontevredenheid noodzakelijkerwijs leidt tot politieke actie en geweld. Maar wel dat ontevredenheid, zeker wanneer die geweten wordt aan onrechtvaardigheid, een goede voedingsbodem kan zijn voor politieke leiders om groepen tot actie te brengen.

In een dergelijke situatie is de houding van de regeringen van groot belang (Feierabends) terwijl ook de afhankelijkheid ten opzichte van een regering een rol speelt. De afhankelijkheid of loyaliteit wordt sterk bepaald door de mate waarin de bevolking betrokken is bij het beleid van zijn regering (Huntington). Hetzelfde kan worden opgemerkt ten aanzien van de ontwikkeling van de economische en sociale structuur. Bij medezeggenschap in de productie-processen en deelname aan het sociale en politieke leven is voor geweldadige actie op grote schaal weinig aanleiding (Gurr). Tegen wie zou die zich richten?

De bevolking van Ierland is vanouds verdeeld in twee groepen, n.l. de machtshebbers van Engelse origine en de onderworpenen, de Ieren van Skandinavische en Keltische afkomst. In Ulster kwam de daadwerkelijke onderwerping pas in het begin van de 17e eeuw toen het Engelse bewind zich ook daar innestelde en de z.g. "plantation" een aanvang nam. Anglicaanse Engelsen en Presbyteriaanse Schotten vormden de bovenlaag en de oorspronkelijke bewoners (katholieke Ieren) mochten op een bestaansminimum het werk doen.

In de loop der tijden verloren ook de Schotten hun geprivilegieerde posities. De Engelsen deelden daarna alleen de lakens uit die de Schotse leerjongens van Derry geweven hadden. Noord-Ierland ontwikkelde zich tot een klassenmaatschappij van arbeiders, pachtboertjes en kleine winkeliers aan de ene kant en landheren en industriële ondernemers aan de andere kant. De kerken, met name de Anglicaanse en Rooms-katholieke en sinds het begin van de 19e eeuw ook de Presbyteriaanse, gingen hun zeer vrome leden voor in het aanvaarden van het hen toebedeelde lot.

Als ergens de situatie rijp was voor revolutie, dan was het wel in Ierland. Toch had ook Marx geen verwachtingen op dit punt. Zelf schreef hij daarover: "Als de Ierse kerk ter ziele is, zullen de protestantse arbeiders in de provincie Ulster zich aansluiten bij de katholieke arbeiders in de drie andere provincies in Ierland". De onderdrukte Ierse arbeiders hadden de keus tussen creperen en emigreren. Slechts één keer, in 1791, ontdekten katholieke en presbyteriaanse arbeiders en boeren onder de bezielende leiding van Wolf Tone hun gemeenschappelijk belang en kwamen in opstand tegen uitbuiting en overheersing.

Tot de Tweede Wereldoorlog bleven de tegenstellingen schrijnend. Zo was in de jaren dertig ruim een vierde van de beroepsbevolking werkloos.²⁾ Tijdens de oorlog nam, ten gevolge van de oorlogsindustrie en de bedrijvigheid in de havens van Belfast en Londonderry, de bittere armoede van een groot deel van de Ierse arbeiders sterk af. Het werkloosheids-percentages zakte naar 5 (in 1940 nog 25).

Na de oorlog veranderde de structuur van de industrie en daarmee een stukje van de machtsstructuur. De laat-negentiende eeuw stijl van kapitalistische ondernemingen, geconcentreerd in een paar grote familiebedrijven met nauwe banden met het conservatieve establishment, moest ruimte maken voor door moderne managers geleide internationale

ondernemingen. Geleidelijk werd Ierland opgenomen in het moderne internationale kapitalisme van het Westen met de daarbij behorende elementen als toenemende trek naar de steden, sociale voorzieningen en schaalvergroting. De nieuwe ontwikkeling kwam vooral het grootste centrum Belfast ten goede en ging o.m. ten koste van de tweede haven en industriestad Londonderry waar de werkloosheid weer toenam.

De expansie van het protestantse Belfast en omgeving ging ten koste van het katholieke westelijke deel van de provincie. In 1966 was het gemiddelde werkloosheids-cijfer voor de hele provincie weer gestegen tot 6,1% (de rest van het Verenigd Koninkrijk had een percentage van 1,5). Ondanks dit scheefgroeiende deelde heel de provincie mee in de sociale voorzieningen van de moderne "welvaartsstaten", zoals werkloosheidsuitkering, ziektekostenverzekering, kindertoelagen, studieverzekeringen, enz. die door de Britse wetgever werden voorgeschreven.

Door de internationalisering van het bedrijfsleven en de op meer gelijkheid gerichte sociale maatregelen ontstonden voor een deel van de katholieke bevolking kansen die voordien ontbraken. De internationale ondernemingen discrimineerden niet naar religie waardoor voor een aantal katholieken niet alleen werkgelegenheid doch ook kansen voor leidinggevende functies in het bedrijfsleven ontstonden. Ook op het terrein van het onderwijs namen voor hen de mogelijkheden toe. Bedroeg het percentage katholieke studenten in Belfast in 1908 niet meer dan 5, in 1960 was dit gestegen tot 22. Kortom, geleidelijk aan kon zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een groep katholieken tot op zekere hoogte een betere maatschappelijke positie verwerven. Desondanks bleven zij tweederangs burgers. Hoge ambtelijke functies, posities bij de rechterlijke macht, een ministerpost of andere machtsposities in het staatsapparaat waren er voor hen niet bij en het zag er tot 1963 niet naar uit dat daarin ooit verandering zou komen. Totdat de regering O'Neill in 1963 aan het bewind kwam wier beleid erop gericht was de protestantse staat af te schaffen en een moderne democratie te stichten zonder eerste- en tweederangs burgers. De impasse leek doorbroken.

De katholieke arbeiders hadden sinds 1940 een niet onbelangrijke lotsverbetering ondergaan. De economische bloei had een flink deel aan werk en beter loon geholpen. Ze hadden in ieder geval de grens van een menswaardig bestaan bereikt. Toch gaf de situatie niet al te veel hoop op snelle vooruitgang. Dat zij tweederangs burgers waren wisten ze en ze hadden zich erbij neergelegd. Het was nu eenmaal zo dat een katholiek bepaalde banen niet kon krijgen. Het was nu eenmaal zo dat tweemaal zoveel katholieke als protestantse arbeiders werkloos waren. Maar werkloosheid betekende gelukkig niet meer creperen.

In harde politieke acties zoals in vroeger jaren zagen ze niet veel meer. De voorlaatste actie van de IRA van 1956-1962 verzandde, niet alleen omdat zowel de Noord- als de Zuidierse regering hard tegen de activisten optrad en ze in interneringskampen opsloot, maar vooral omdat ze geen enkele steun kregen van de bevolking. De Noordierse katholieken zagen het niet meer zitten. Al te lang hadden hun parlementsleden tevergeefs tegen de Unionistische regering aangepraat. Maar al te vaak hadden ze moeten voelen wie de sterkste was, Katholiek zijn betekende je moest houden. Politieke interesse en politieke ambities was voor een katholiek niet alleen tijd verspillen maar ook vragen om teleurstelling.

Natuurlijk gingen ze niet juichend de straat op toen O'Neill zijn hervormingsplannen bekend maakte. Wel kwamen ze tot massale actie nadat de politie in de jaren '68 - '69 hun deuren intrapte en als vergelding tegen betogingen voor gelijke verdeling van burgerrechten systematisch in hun ghetto's terreur ging bedrijven. In die fase van de ongeregelheden werd hen duidelijk onder de neus gewreven dat zij, wanneer er niets zou gebeuren,

waren overgeleverd aan de grillen van de aanhang van het overheersende regime en destructieve demagogen als dominee Paisley en de minister van binnenlandse zaken Craig. Toen Paisly in 1964 zijn akties begon, waren het nog maar betrekkelijk kleine – voornamelijk werkloze – groepen katholieken die zich lieten verleiden tot straatgevechten met zijn aanhang. Toen in 1968 ook de zich emanciperende bovenlaag van de katholieken, samen met niet-sectarisch denkende protestanten de straat op gingen en op waardige wijze protesteerden tegen aangedaan onrecht, sloegen bekrompen denkende protestantse arbeiders en middenstanders, gesteund door de minister van binnenlandse zaken onbehouden terug.

De terreur van de politie en haar aanhang was niet alleen een klap in het gezicht van mensen die vreedzame veranderingen voorstonden, maar gaf ook ruimte aan destructieve tegenkrachten. Aan lieden die vage en romantische politieke luchtspiegelingen met geweld tot stand wilden brengen. Voor de romantiek van het geweer. Kortom de gewelddaden van de jaren 1969-1973 begonnen niet omdat een teleurgestelde onderliggende minderheid het niet langer nam, maar omdat deze zich genoopt zag zich te verdedigen tegen de brute aanvallen van de meerderheid.

De katholieke minderheid in Noordierland beschikte dankzij het moderniseringsproces voor het eerst in zijn geschiedenis over een aantal leidersfiguren die de politieke rechten die hen waren voorgehouden nu ook echt wilden bezitten. Zij dachten beslist niet sectaristisch. Waar mogelijk werkten zij samen met de protestanten. De praktisch geheel door katholieken gesteunde Nationalistische Partij (1965-1967 negen zetels in het Noordierse parlement) stelde zich aanvankelijk positief op ten aanzien van het beleid van premier O'Neill.

Wanneer we de houding van de protestantse groepering wat nader bezien bleek ook bij hen de angst voor het bestaan een belangrijke, zo niet overwegende rol te spelen. Daarbij was het niet van belang of en in hoeverre bestaan en zekerheid werkelijk werden aangetast maar wel dat zij zich bedreigd voelden.

Na eeuwen lang te hebben geleerd en ervaren dat katholieken er zijn om klein te houden konden de protestantse arbeiders en middenstanders niet van vandaag op morgen verwerken dat dit kennelijk verkeerd was. Bovendien, wat de regering deed was weer heel anders dan wat ze zei. Zolang de politie her en der, zogenaamd in het belang van de instandhouding van de staat en de openbare orde, zo hard als het maar kon inging tegen betogingen voor (katholieke) burgerrechten en ook de Oranje-orde³⁾ geen tittel of jota aan zijn in 1885 opgestelde wetten en reglementen veranderde, bleef verachting en onderdrukking van katholieken kennelijk een goede zaak. En hoe onbegrijpelijk het officiële regeringsstandpunt dan ook mocht zijn, verzet daartegen paste een goed lid van de Oranje-orde of een buiten de orde staand gelovig protestant niet. Onderdeel van zijn geloof is nog steeds trouw aan de door God gegeven overheden. Wanneer het dan, gezien het gedrag van gezagsdragers en politie kennelijk een dienst aan God en je land is het te verdedigen tegen het internationaal katholicisme dat niet alleen je staat maar ook je ziel wil aantasten, dan ligt daar een voor de hand liggende en voor sommigen niet te versmaden mogelijkheid om onzekerheden af te reageren.

In de beleidsopvattingen van O'Neill zagen zij ook een tastbare dreiging, namelijk die van de werkloosheid. Tot dan toe waren het de katholieken die daaronder het meest geleden hadden. Maar wanneer het echt de kant op zou gaan van gelijkheid, zou die ook gaan tot en met de werkgelegenheid, en die is in Noordierland nooit een vetpot geweest.

Tenslotte is er dan ook nog de over-simplificatie, die vooral door een aantal katholieke

politieke leiders in de hand gewerkt is, dat alle katholieken vereniging van Noord en Zuid voorstaan. Bij een dergelijke vereniging zouden de protestanten in een nog sterkere minderheidspositie komen dan de katholieken nu in het noorden. Een Verenigd Ierland zou 4½ miljoen inwoners tellen waarvan 1 miljoen protestant. Hoewel in de Ierse republiek de 5% protestanten niet onderdrukt worden wil het er bij hun geloofsgenoten in het noorden niet in dat dit ook na hereniging niet zal gebeuren. En daarvoor konden zij tot voor kort uit de grondwet van de republiek sterke argumenten putten. Sinds op 7 december 1972 het Ierse volk bij referendum besloten heeft dat de speciale relatie tussen kerk en staat uit de grondwet geschrapt wordt, gaat dit niet meer op. Desondanks blijft de republiek toch feitelijk een katholiek land waar de kerk grote invloed heeft.

Maar het is bovendien niet waar dat de meerderheid van de Noordierse katholieken voor hereniging met het zuiden is. Uit een onderzoek blijkt slechts 14% van hen zich onomwonden en duidelijk voor hereniging van noord en zuid uit te spreken. En dat is ook wel te begrijpen. Economisch gezien zouden ze er in elk geval niet op vooruitgaan. Ook de invloed van hun kerk in het zuiden wordt door velen van hen voor het noorden niet voorgestaan. Een door de staat gesteund kerkelijk beleid dat de onontbindbaarheid van het huwelijk handhaaft en een verbod van voorbehoedsmiddelen is anno 1973 geen wenkend perspectief.

In de jaren '67 — '68 is onder leiding van de Schotse hoogleraar Richard Rose in Noord-Ierland een uitgebreid wetenschappelijk onderzoek gehouden waarbij de vraag "hoe kijken de mensen nu tegen hun regering en staat aan" centraal stond. Hierover werden 757 protestanten en 534 katholieken uitgebreid ondervraagd.

Op de vraag, wat voelt U zich, Iers, Brits, Noordiers, soms Iers, soms Brits, of Anglo-Iers kwam zoals uit onderstaande tabel blijkt een rijke schakering van opvattingen.

	Protestant %	Katholiek %	Totaal %
Iers	20	76	43
Brits	39	15	29
Noordiers	32	5	21
Soms Iers, soms Brits	6	3	5
Anglo-Iers	2	1	1
Weet niet	1	—	1

Wat in deze cijfers opvalt is dat de katholieken zich voor het merendeel Iers voelen, protestanten zich van alles kunnen voelen en maar heel weinig mensen geen antwoord wisten te geven. Een Noordier is niet verbaasd wanneer hem een dergelijke vraag gesteld wordt, maar stel je voor dat een Nederlander gevraagd wordt wat hij zich het meeste voelt. Het zou me niets verbazen als 99% in eerste instantie zou vragen: "waar heb je het over, wat bedoel je?" Na nadere uitleg zou een deel misschien naar zijn hoofd wijzen, in lachen uitbarsten of zeggen "Nederlander, wat anders"?

In zijn publikatie "Regeren zonder overeenstemming (Governing without concensus) schrijft Rose over deze uitkomst van het onderzoek: "Aan te nemen valt dat zij die zichzelf Iers noemen en daarop de nadruk leggen, het minst geneigd zijn een "vreemd" (onder Brits toezicht staand) bewind te steunen. Van de katholieken die de nadruk leggen op hun Iers-zijn keurt 53% het bewind af tegenover 22% die het steunt. Onder de kleine groep katholieken die zich Brits voelt steunt 55% de Noordierse grondwet terwijl 18% er zijn steun aan onthoudt. Van de protestanten die zich Ier voelen, steunt 60% de

grondwet. Deze opvatting komt overeen met het oude Unionistische standpunt dat heel Ierland een onlosmakelijk deel is van het Verenigd Koninkrijk. Algemeen wordt aangenomen dat zij die zich met gebruikmaking van Orangistische symbolen verzetten tegen een samengevoegd zelfstandig Ierland met een katholieke meerderheid kunnen worden gerekend tot de ultra's. Het onderzoek bevestigt dit: 79% van hen die zich sterk Noordiers voelen zijn bereid wapens te gebruiken wanneer het ooit zover mocht komen, evenals 57% van hen die zich op gematigde wijze Noordiers voelen''.

Uit de door Rose gegeven cijfers valt af te leiden dat het Noordierse bestel in de jaren 1967 — '68 loyaliteit genoot van 83% van de protestanten en 15% van de katholieken, tezamen 60% van de bevolking.

Bij een zo hoog percentage (40) zich niet loyaal voelenden is het uitbreken van het conflict minder verbazingwekkend dan de lange duur dat het onder de oppervlakte bleef. De Noordierse machthebbers hadden hun onderdrukkings- en kleineringssysteem dan ook uitmuntend georganiseerd. De sleutel van het systeem was het in 1929 voor de parlementsverkiezingen ingevoerde districtenstelsel. Hiermee kon er niet alleen voor gezorgd worden dat de katholieken in het parlement nooit een meerderheid zouden krijgen maar kon vooral de eigen Unionistische partij via de Oranje-orde tegen inwendige oppositie of afbrokkeling worden beschermd. Wanneer de Orde — dat wil zeggen de kleine groep uit de hoogste maatschappelijke klasse die de lakens uitdeelde — zich verzette tegen een kandidaat, maakte hij geen schijn van kans om door de partij als zodanig te worden aangewezen. Om buiten de partij om in protestantse districten aan bod te komen was alleen mogelijk voor een enkele politieke krachtpatser als Paisley die zijn eigen onafhankelijke Unionistische partij oprichtte.⁴⁾ Dusdoende stond het conservatief protestantse bolwerk zo vast als een huis. Alleen een storm van over de oceaan (sociale wetgeving, het internationale bedrijfsleven) kon het, zoals we zagen, doen wankelen.

Inmiddels is het Noordierse politieke systeem volledig ingestort. In maart 1972 stuurde de Britse premier Heath het Noordierse parlement naar huis. Londen nam zelf het bewind in handen. William Whitelaw werd belast met de dagelijkse leiding van de roerige provincie. Het Britse parlement heeft intussen een nieuwe grondwet voor Noordierland aanvaard waarin sterke garanties zijn opgenomen tegen politieke overheersing van de minderheid door de meerderheid.

Eind juni 1973 zijn algemene verkiezingen gehouden voor een Noordiers parlement. Het districtenstelsel is vervangen door een systeem van evenredige vertegenwoordiging. Hoewel de belangrijkste oorzaken die leidden tot het uitbreken van het conflict zijn weggenomen, mag gezien de autonome krachten die tijdens de afgelopen vier jaar strijd zijn opgeroepen en zich hebben vastgezet, niet worden verwacht dat de nieuwe maatregelen voldoende zijn om aan het geweld een einde te maken.

NOTEN

1. Ivo en Rosalind Feierabend, Ted Gurr, S.P. Huntington, Johan Galtung.
2. Totaal 28%. Katholieken 41%.
3. Eén van de meest loyalistische organisaties in Noordierland waarvan 10% van de protestantse bevolking lid is.
4. Unionistisch betekent voor de Unie met Groot-Brittannië.

LITERATUUR

In Nederland is weinig literatuur over het Ierse conflict te verkrijgen. In de meeste boekhandels is uit voorraad leverbaar:

Peter Brusse, *Ulster, god beter het* (Bruna Boek, Utrecht/Antwerpen 1972).

De Londense correspondent van de Volkskrant geeft in kort bestek (131 pagina's) een bijzonder levendig geschreven historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de strijd in Noordierland. Het boek lijkt mij goed bruikbaar voor leerlingen die zich wat verder in het conflict willen verdiepen. Ook is een literatuuroverzicht aan de publikatie toegevoegd.

Bij de zogenaamde "betere boekverkoper" is ook direct leverbaar:

"Ulster" van het Sunday Times Insight Team (London 1972).

Het Insight Team van de Sunday Times heeft diverse opschuddingwekkende publikaties op zijn naam staan. Zo kwamen door het speurwerk van deze groep onoirbare praktijken van het Britse leger en de Noordierse politiek in de publiciteit. De publikatie "Ulster" biedt voortreffelijk materiaal voor hen die wat meer "achter de schermen" willen kijken.

Het boekwerk van 311 pagina's is als pocket uitgegeven door de Times Newspaper Limited in Londen.

Als Pelican pocket verscheen in 1971:

Liam de Paor: "Divided Ulster".

Eén van de meest verantwoorde historische overzichten van "De Ierse Kwestie" waarvan de inleiding begint met de woorden "In Northern Ireland Catholics are Blacks who happen to have white skins".

De beste Sociaal Wetenschappelijke Publikatie die tot nu toe over Noordierland is verschenen is:

Richard Rose: *Governing without Consensus*.

Deze studie van 567 pagina's, in 1971 verschenen bij Faber and Faber in Londen, geeft diepgaand inzicht in de in Noordierland levende opvattingen, de ontstaansgronden en de ontwikkeling van het conflict tot 1971.

Bij Systemen Keesing verscheen:

J.H. Bakker: "De Ierse kwestie". Bijlage bij Reflector 13e jaargang nr. 5, 1971.

Deze Keesing publikatie bleek voor leerlingen een nuttige eerste globale kennismaking met de problematiek te kunnen bieden.

De Documentatie- en Informatiecentrale van De Horstink in Amersfoort gaf in januari 1973, in samenwerking met de Raad van Kerken in Nederland uit:

Dicmap 37 "De Noordierse kwestie".

Een documentatie map, waarin met name opvattingen van diverse religieuze groeperingen in Noordierland worden weergegeven.

VRIJHEID EN VRIJHEDEN

Het anarchisme is aldus genoemd naar het ideaal van de gezagloosheid, dat reeds dateerde uit de periode van chinese denkers (Lao Tse) boeddhisten uit Indië, de griekse Stoa en elementen uit het Evangelie, later door Tolstoj tot basis gemaakt van zijn volslagen afwijzing van de staat. In de periode van de Renaissance kwam deze gedachte natuurlijk terug (Rabelais, Etienne de la Boétie) maar ze veronderstelde óf een krachtige individualistische gezindheid (later verabsoluteerd door Marx Stirner, in 1844) óf een overwegend ethische mentaliteit, die het lijdelijke verzet en de weigering om gezag uit te oefenen op de voorgrond stelde. Sinds de achttiende eeuw drong ook een Rousseauïstisch element in de theorie binnen: cultuurpessimisme, heimwee naar een "onbedorven natuur", naar een "natuurlijke harmonie". Zo zei Proudhon nog dat de gezagloosheid en vrijheid "moeder van de orde" waren, terwijl Kropotkin in de natuur al de basis meende te vinden voor de norm van wederkerig dienstbetoon.

Weldra echter werd de filosofie gekoppeld aan sociale massabewegingen, die de macht zouden kunnen vormen om het staatsgezag te doen wankelen. In de negentiende eeuw waren dat de kleine, door het leen- en handelskapitaal uitgebuite boeren; de landarbeiders; de in de knel geraakte zelfstandige ambachtslieden in de steden, die de "elite" vormden voor vele socialistische bewegingen in de negentiende eeuw; het industriële proletariaat. De gevolgen waren voor het anarchisme, dat het individualistische en ethische ideaal in kracht afnam en dat men in feite onder de term niet meer "gezagloosheid" kon verstaan. Voor Bakoenin bijvoorbeeld moest de commune "tijdelijk autoritair" zijn. De oorzaken waren duidelijk: 1. de samenleving zelf, ook zonder staat gedacht, is een *onvrijwillige* organisatie, men kan er niet buiten treden, tenzij in zeer bijzondere gevallen en op straffe van isolement en verarming. Voor theoretici als Bakoenin, Kropotkin, Proudhon bijv. heeft het begrip *vrijheid* alleen zin in een gemeenschap, als de vrijheid van de individu wordt gewaarborgd door een gelijke vrijheid van allen, als de wederkerigheid overweegt. Men kan dan echter beter spreken van een "sociaal verdrag" (federalistischer opgevat dan in Rousseau's "contrat social", dat tot zelfs autoritaire conclusies kan leiden) een associatie, een federatie. Maar daarin staat de binding, het nakomen van overeenkomsten, minstens zo centraal als de vrijheid. Het gaat niet om een absolute vrijheid maar om vrijheden, nu niet *van boven af* verleend, maar *van onder op* genomen en bevestigd. 2. De opvoeding is onverbrekkelijk gebonden aan de sociale verhoudingen en de ideologie van een bepaalde samenleving. Het is een illusie te menen, dat kinderen kunnen worden grootgebracht *in* vrijheid, wel kunnen zij worden opgevoed tot vrijheid, die echter altijd nog afhankelijk is van de mogelijkheden van het sociale milieu. 3. De *economische* organisatie vormt een *politiek* probleem, zij omvat niet slechts de "associaties van vrije en gelijke producenten" (nog omstreeks 1880 een zowel voor anarchisten als voor marxisten gangbare term) maar ook de verbruikers, die ten dele geen enkele economische macht hebben, zoals de jeugd, de bejaarden, de zieken en invaliden, benevens die categorie van intellectuelen die geen technische machtspositie innemen. Natuurlijk spelen in de politiek ethische factoren een aanzienlijke rol, maar het machtsprobleem dringt zich op, d.w.z. de min of meer duurzame organisatie van de maatschappij, haar behoud en eventueel haar verdediging. De regeling van productie en

distributie, en de waarde- en prijsbepaling bij de ruil, vereisen algemeen-geldende normen en de mogelijkheid die door te voeren. 4. Bij het nemen van besluiten is het ideaal van de gezagloosheid op de achtergrond gedrongen door dat de democratie: hoewel de minderheid een zo groot mogelijke vrijheid behoort te genieten op zoveel mogelijk terreinen, is het de meerderheid die tenslotte beslist, in een bedrijfsraad, een commune, een federatie of op een congres.

Het is dit sociaal-anarchisme, staatloos collectivisme of libertair communisme dat in de Eerste Internationale (althans van 1864 tot 1872, toen Bakoenin en zijn aanhangers werden geroyeerd) de hoofdrol heeft gespeeld in Frankrijk, Spanje, Zwitserland, Italië en zelfs in de kleine secties van Nederland en België. Het openbaarde zijn invloed in verscheidene stedelijke revoluties van 1848 (het Proudhonisme in Parijs bijv.) sterk in de Parijse Commune van 1871, is de oorspronkelijke sowjet-beweging in de Russische revolutie (waar tenslotte de partijdictatuur, na de burgeroorlog van 1917 tot 1921, het anarchisme wegvaagde) en in de Spaanse burgeroorlog, waar het met name van 1936 tot 1939 in Catalonïe doeltreffende vormen van collectivisatie en zelfbeheer wist te verwerkelijken. Daartegenover is echter het marxisme, in de vorm van sociaal-democratie in de ontwikkelde kapitalistische staten en van zogenaamd communisme in semi-feodale landen (Rusland, Joegoslavië, China, Vietnam, Cuba) een veel sterkere politieke kracht gebleken, die gebruik kon maken van het overgenomen staatsgezag. En de nederlagen van de anarchisten leidden na 1945 tot zijn praktische uitschakeling als politieke factor.

HERLEVING DER THEORIE

Merkwaardigerwijze kon men een herleving van sociaal-anarchistische idealen constateren omstreeks 1965. De theorie was reeds ter sprake gekomen ten aanzien van de strategie der guerrilla tegen de staat en tegen het staatsleger: zo werd Che Guevara door sommige marxisten een "bakoeninist" genoemd. In Joegoslavië waren sinds de bevrijdingsoorlog zowel de geschiedenis van de Parijse Commune als de marxistische filosofie over "het afsterven van de staat" bestudeerd. En de invoering van het zelfbestuur na 1950 begunstigde daar denkbeelden over de beperking van de rol van de staat in de socialistische economie. Inzake de bespiegelingen over de guerrilla had in Zuid-Amerika de Spaanse immigrant Abraham Guillén gepoogd anarchisme en marxisme te verzoenen. De hoofdoorzaak voor de herrezen belangstelling moet echter wel worden gezocht in de volgende factoren: 1. De teleurstelling over de toepassing van het marxisme door sociaal-democraten die veel hadden bijgedragen aan de vorming van een burgerlijke Welfare State, die echter (naar het woord van Marcuse) ook een Warfare State bleek te zijn; en door communisten die een autoritair systeem hadden ingevoerd, dat economisch minder vruchtbaar was dan men had gehoopt, terwijl het werd overwoekerd door een bureaucratie en technokratie. Daartegenover werd het aantrekkelijk zich af te vragen, welke anarchistische elementen konden leiden tot meer vrijheidlievend federaal socialisme. 2. De kritiek op het burgerlijke cultuurpatroon, op de onrustwekkende "consumptiemaatschappij" zowel op de traditionele gezagsverhoudingen, de verdeling in klassen en standen, de op concurrentie gebaseerde carrières, met vormen van kritiek waaraan elk cultuurpatroon op zijn beurt min of meer heeft blootgestaan. 3. De nawerking van de strijd tegen het fascisme en nationaal-socialisme, dat sterk de nadruk legde op het gezag. Het anti-fascisme daartegenover verwierp het geloven of handelen op gezag, de theorie van "Befehl ist Befehl", het afschuiven van verantwoordelijkheid op de schouders van superieuren om zelf de handen in onschuld te waasen. Onderstreept was in

de strijd tegen de dictatuur de persoonlijke verantwoordelijkheid, die alleen met vrijheid kan samengaan. En de consequenties daarvan keerden zich ook tegen traditionele gezagsverhoudingen van de burgerlijke democratie. Onmiddellijk na 1945 overheerste nog de periode van de Restauratie, de vreugde om de bevrijding van het nationaal-socialisme. En er was enige tijd nodig voordat de onlustgevoelens zich weer duidelijk gingen demonstreren. 4. De stijgende afkeer en angst van een over-geïndustrialiseerde samenleving, die grondstoffen en energie verkwist, de atmosfeer dreigt te bederven en de levensruimte steeds meer beperkt. De "terugkeer naar de natuur" (met buitenhuisjes en "boerderijtjes") deed denken aan een herleving van het Rousseauïsme. Tegelijk echter werden "alternatieve levensvormen" gezocht, die naast de kapitalistische maatschappij te verwirkelijken zouden zijn. De geschiedenis van het anarchisme nu is rijk aan dergelijke pogingen om kolonies, communes, productieve associaties, coöperaties te vormen waarin andere normen zouden overwegen dan in de kapitalistische samenleving. 5. De snelle emancipatie van de vrouw in haar verhouding tot de man, de uitbreiding van het voorechtelijke seksuele verkeer, van het vrije huwelijk en zelfs van de vrije liefde, het eisen van de mogelijkheid van echtscheiding en van abortus. Nu waren zulke verlangens uitgedrukt in vrijwel alle socialistische theorieën op basis van de leer van Fourier, van Engels en Bebel, van de anarchisten omstreeks 1900. De ontbinding van het huishouden als privé-bedrijf, de "socialisatie van het gezin" door arbeid buitenshuis van de vrouw, en gemeenschapszorg voor de kinderen waren geen speciale anarchistische ideeën. Maar na de "verburgerlijking" van de sociaal-democratie (met uitzonderingen!) werd in de tijd tussen de twee wereldoorlogen vooral door de anarchisten gesproken over "vrij huwelijk" en "vrije liefde". De herontdekking van dit verleden vestigde eveneens de aandacht op de anarchistische theorieën.

REFORMISTISCH ANARCHISME

De vraag was echter wat men daarvan zou kunnen verwirkelijken in een *democratisch-kapitalistische* maatschappij, die géén revolutionaire situatie kende, een hoge mate van "repressieve tolerantie" (een verdraagzaamheid die het revolutionaire elan doet afnemen) en toenemende welvaart. In zulke verhoudingen kon het anarchisme slechts als een vorm van *reformisme* binnen het bestaande kader terugkeren. (In Nederland, na de Provo-oppositie dus in de Kabouter-beweging, het deelnemen aan verkiezingen, het streven naar alternatieve levenswijzen.) Samenvattend kon eventueel een anarchistische achtergrond worden toegekend aan de volgende verschijnselen: 1. hervatting van directe acties "van onder op" om het aandeel te vergroten van de werknemers in het nationale inkomen, en van stakingen om meer zeggenschap en groter gelijkheid van de leden van het personeel. Het anarcho-syndicalisme had immer zulke rechtstreekse activiteiten buiten het parlement om (aangezien dit onmachtig werd geacht om de sociale verhoudingen werkelijk grondig te herzien) gepropageerd. 2. het radicale pacifisme en antimilitarisme, versterkt door de berichten over de gevolgen van een atoomoorlog en over Vietnam. Met name de militaire dienstweigering was een anarchistische leuze geweest. 3. de afkeer van centralisme, voorkeur voor federalisme en autonomie en vrijheden voor kleinere gemeenschappen. Sterk kwam dit tot uiting in de conflicten tussen gemeenten en staatsbestuur, in de wijkgedachte en de spreiding van de administratie. 4. de strijd tegen industriële concerns, hun milieuvervuiling en hun politieke macht, de veldwinnende gedachte dat "bedrijfs-bezetting" een geoorloofde pressiemethode was, omdat de onderneming eigenlijk een "productieve associatie der werkenden" was. De franse meidagen van 1968 ontketenden

reeksen van acties in West-Europa van gelijke aard. 5. Op cultureel terrein de afwijzing van dwang op wetenschap en intellectuelen, verwerping van technocratie en bureaucratie, omdat kennis geen "bron van gezag" mocht zijn maar ten dienste van de gemeenschap moest staan. 6. emancipatie van de leek in de godsdienstige organisaties en het betwisten van het gezag der priesters, tot zelfs de negatie van de traditionele Godsvoorstellingen ("God is dood") waarbij moet worden opgemerkt dat dit element veel sterker was in het anarchisme (Bakoenins "antitheologisme" en "atheïsme") dan in de marxistische beweging, al berustte deze ook op godsdienstloze theorieën. 7. de reeds genoemde seksuele hervorming en haar nevenverschijnselen, waarbij de anarchistische eis van "Vrijheid voor minderheden" (ook dus voor homoseksuelen) naar voren kwam. 8. tenslotte soms een extreem individualisme, dat zich vooral openbaarde in kleding, leefpatroon, afwijkende gedachten en in "herontdekking" van Stirners "Der Einzige und sein Eigentum".

Indien men deze actuele verschijningsvormen van het anarchisme beziet komt men tot de ontdekking dat ze geen van alle beslist anarchistten behoeven te zijn. Alleen: het anarchisme leverde de meest radicale en alles-omvattende theorie voor zulke wijzigingen in het patroon der civilisatie. In het algemeen dacht geen aanhanger van de bovengenoemde stromingen aan de mogelijkheid om een staatloze socialistische maatschappij te scheppen. De ideologie en de methode, die aan het anarchisme konden worden ontleend, bedoelden geen sociale revolutie van Russisch of Chinees type te realiseren. Zo was het ook met de "burgerlijke ongehoorzaamheid", omstreeks 1850 gepropageerd door de Amerikaan Thoreau (wiens boek "Walden" bij ons Frederik van Eeden inspireerde) die niet bepaald een anarchist was, daarna de libertaire beweging sterk beïnvloedde, en vervolgens weer mensen als Mahatma Gandhi en dominee Martin Luther King. Dezen wilden deze vorm van lijdelijk verzet echter niet voor de vorming van een staatloze maatschappij aanwendden, maar voor ontvoogding van Aziaten en negers.

LIBERATAIR MARXISME

Binnen de *communistische* maatschappij kreeg het anarchisme nog weinig kansen, maar aangezien de productiemiddelen daar geen particuliere eigendom meer waren (uitzonderingen daargelaten, zoals privé-grondbezit voor kleinere boeren of zelfstandige ambachtslieden in verscheidene staten) kon een basis aanwezig worden geacht om het staatssocialisme om te wentelen tot staatloos socialisme. In Joegoslavië werd onder ongunstige omstandigheden (na de oorlogsverwoestingen, en internationaal in isolement) na 1950 een begin gemaakt met decentralisatie, verplaatsing van de macht van de top naar de basis, zelfbeheer van bedrijven. Deze blijven toebehoren aan de gemeenschap, maar worden onder bepaalde voorwaarden in beheer gegeven aan de arbeidersraden. Om dit te verwerkelijken in een overigens kapitalistische of autoritair staatssocialistische omgeving was nauwelijks mogelijk. En de moeilijkheden zijn dan ook groot geweest, de noodzaak voor voortdurende correcties was begrijpelijk. Maar belangrijk was dat zulke experimenten niet vloekten met de marxistische theorie. Deze bevatte namelijk na de Parijse Commune van 1871 een aantal duidelijk anarchistische elementen: de denkbaarheid van grote gemeentelijke autonomie, van het verzwakken van het staatsgezag en van het afsterven van de staat na de likwidatie van de klassentegenstellingen. Een klasseloze maatschappij zou tenslotte geen staat meer nodig hebben, omdat deze ook volgens het marxisme "een instrument was van de heerschappij van de ene klasse over de andere". Door de Commune te prijzen had Marx in zijn "Bürgerkrieg in Frankreich" (1871) een libertair, décentraliserend element ingevoerd in zijn eigen theorie. Het boek van Engels

"Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates" (1884) was dienaangaande nog duidelijker: daarin werd "het afsterven van de staat" in uitzicht gesteld. Toen in 1917 Lenin, midden in de Russische revolutie, zijn "Staat en Revolutie" schreef deed hij aanzienlijke concessies aan de leuze "Alle macht aan de Sowjets" (niet dus aan de partij of de staat) en aan het beginsel van een staatloze maatschappij. In de loop van de omwenteling werd dit ideaal echter volkomen verloochend. Zo kwam hij in conflict met Rosa Luxemburg en Herman Gorter, die onder "dictatuur van het proletariaat" wel iets anders verstonden: soevereiniteit der werkenden, veroveringen der democratie en dergelijke. De vraag rijst echter of in de verdere ontwikkeling van het autoritaire communisme het element der staatloosheid niet meer op de voorgrond kan treden door democratisering van het regime. In de Chinese culturele revolutie (1966-1967) kwam onverwacht ook weer de belangstelling naar voren voor de Parijse Commune. In elk geval spreekt men meer dan ooit over "libertair marxisme" als mogelijkheid.

Tenslotte enkele woorden over de Derde Wereld. In het algemeen is daar de anarchistische theorie onbekend of zwak, afgezien van de ideologie der guerrilla. Omdat hier het begrip *klasse* (van arbeiders en boeren) veelal samenvalt met *volk* en *natie* openbaart zich de klassenstrijd echter veelal als een strijd voor nationale bevrijding. Er bestaat wel een aanknopingspunt met het anarchisme, namelijk dat van Bakoenin die in 1870, in de Frans-Duitse oorlog, het Franse volk opwekte tot een vorm van "revolutionaire bevrijding", en van strijd zowel tegen de Franse bourgeoisie als tegen "de Pruisen". Wellicht leidt dat ook in de semie-feodale of economische gekoloniseerde landen eens tot de ontdekking van het anarchisme. Maar in de praktijk staat hier de verovering van de staat meer op de voorgrond dan zijn afschaffing.

ACTUELE PUBLICATIES OVER HET ANARCHISME.

Algemeen.

- G. Woodcock: Anarchism (London, 1963)
- J. Joll: The anarchists (London, 1964)
- I.L. Horowitz a.o.: The Anarchists (New York, 1964)
- D. Apter and J. Joll: Anarchism today (London, 1971)
- E.H. Kossmann e.a.: Anarchisme (Amsterdam, 1967)
- R. Kramer-Badoni: Anarchismus (Wien, 1970)
- A. Nataf: La révolution anarchiste (Paris, 1968)
- De Gids no. 10, 1970. Communenummer.
- A.L. Constandse: Anarchisme van de daad (Den Haag, 1970)
- A. Lehning: De draad van Ariadne, essays (Amsterdam, 1966)
- A. Lehning: Radendemocratie of staatscommunisme (Amsterdam, 1972)
- A.L. Constandse, J. Rogier e.a.: Kiezen zonder keuze (Utrecht, 1971)
- D. Guérin: Het anarchisme (Utrecht, 1970. Oorspr. Paris, 1965)
- C.M. Lorenzo: Les Anarchistes espagnols et le pouvoir (Paris, 1969)

Filosofie.

- Werkgroep: Antiautoritaire en soc. opvoeding (Sun, Nijmegen 1970)
- R.P. Wolff: In defense of anarchism (New York, 1970)
- N. Chomsky: Problems of knowledge and freedom (London, 1972)
- Kursbuch 19 (1969) Suhrkamp (kritiek)

Provo's.

- Duco van Weerlee: Wat de provo's willen (Asd. 1966)
- Roel van Duyn: Het Witte Gevaar (Asd. 1967)
- De boodschap van een wijze kabouter (Asd. 1969)
- Schuldbekentenis van een ambassadeur (Asd. 1970)

Antiautoritaire aantekeningen (Schiedam, 1971)

De Paniekzaaier (Asd. 1971)

F.E. Frenkel e.a.: Provo (Asd. 1966)

Marxisme en anarchisme.

Cohen-Bendit: Le gauchisme (Paris, 1968)

D. Guérin: Voor een libertair marxisme (Asd. 1971, oorspr. Paris 1969)

Pierre Ansart: Marx et l'anarchisme (Paris, 1969) (St. Simon, Proudhon, Marx)

Latere uitgaven.

Abel Paz: Durruti. le peuple en armes (Paris, 1972)

Günter Bartsch: Anarchismus in Deutschland (Hannover, 1972)

A.C.J. Vrankrijker: Onze anarchisten en utopisten (anecdotisch, Bussum, 1972)

D.C. Hodges: Philosophy of the urban guerrilla: the revolutionary writings of Abraham Guillén (New York, 1973)

DIVERSEN

Dr E.E.G. Vermeulen

WAT IS GESCHIEDENIS EIGENLIJK?

In de strijd tussen positivisten en dialectici wordt door de laatsten aan de eersten verweten dat ze het historische verwaarlozen. Een moeilijkheid is, dat het woord historisch in talloze betekenissen wordt gebruikt. Willen we niet aprioristisch te werk gaan, dan moeten we die betekenissen eerst inventariseren. Pas daarna kunnen we ons afvragen of er onderscheid valt te maken tussen minder- en meer eigenlijke betekenissen.

Historische kennis wordt ondermeer in de volgende betekenissen genomen: 1. kennis door zien; 2. ervaringskennis (1 en 2 samen staan in tegenstelling tot inziets- of begripskennis); 3. kennis door getuigen verworven (in tegenstelling tot kennis van wat men zelf heeft meegemaakt); 4. methodisch of systematisch onderzoek, waardoor men tot kennis komt (in tegenstelling tot te hooi en te gras verworven kennis); 5. ware, feitelijke, objectieve, universele kennis (in tegenstelling tot particuliere, subjectieve mythe en legende); 6. kennis van het verschijnende in de zin van singuliere kennis; 7. kennis van het verschijnende in de zin van contractieve kennis; 8. kennis van het verschijnende in de zin van zich niet in noodzakelijkheidsstructuren uitdrukken kennis (6, 7 en 8 in tegenstelling tot essentiële of ontologische kennis, eventueel tot begripsanalyse); 9. relaterende kennis, d.w.z. abstraherend van vrije creatieve transcendentie (in tegenstelling tot kennis die abstraheert naar absoluteheid in implicerende vrije creatieve transcendentie); 10. adogmatische kennis (in tegenstelling tot dogmatische kennis); 11. kennis van genese abstraherend van vrije creatieve transcendentie (in tegenstelling tot kennis abstraherend naar normen implicerende vrije creatieve transcendentie); 12. — specificatie van 11 — kennis van het zich in de tijd voltrekkende, met nadruk op verandering, maar abstraherend van de vraag of die verandering vooruitgang is (in tegenstelling tot kennis die abstraheert naar het probleem van vooruitgang); 13. kennis van deel (in tegenstelling tot kennis van geheel); 14. — specificatie van 11 en 13 — kennis van het actueel gegroeide met abstractie van actuele vrije creatieve transcendentie naar de toekomst toe (in tegenstelling tot kennis abstraherend naar actuele vrije creatieve transcendentie naar de toekomst toe); 15. — specificatie van 11, 13, 14 — kennis van verleden abstraherend van relatie tussen verleden en heden (in tegenstelling tot kennis van verleden abstraherend naar relatie tussen verleden en heden); 16. — samenvatting van 1 t/m 15 — antifilosofische kennis (in tegenstelling tot filosofische kennis); 17. — van Doorn — actuele verandering als dreigend verval duidende, wel op actuele vrije creatieve transcendentie gerichte, maar deze als conserverend interpreterende, kennis (in tegenstelling tot 14, 15 en 18); 18. actuele verandering als mogelijke vooruitgang duidende kennis, gericht op actuele vrije creatieve transcendentie naar de toekomst toe (in tegenstelling tot 14, 15, 17); 19. kennis van vrije creatieve transcendentie door de mens van de natuur (in tegenstelling tot kennis van de natuur als substraat van vrije creatieve transcendentie door de mens); 20. totaliserende kennis (in tegenstelling tot 13); 21. — van Schilfgaarde, Collingwood — tegelijk kennis voorzover die betrekking heeft op het historisch proces, en het historisch proces voor zover gekend (in tegenstelling tot onware geschiedkennis en tot niet gekend historisch proces).

De betekenissen 1 tot en met 20 zijn, mits consequent gehanteerd legitiem doch kunnen geen van alle pretenderen met uitsluiting van andere betekenissen "wezenlijk" te zijn. Historische kennis in eigenlijke zin heeft maar twee tegenstellingen te weten, kennis van niets, en kennis die in metafysica zijn uitgangspunt neemt. Uit niets komt niets voort en metafysica kan voor de historicus in de orde van het kennen geen uitgangspunt zijn.

Betekenis 21, voert ondanks open blijvende problemen naar een fundamentele structuur. Die is duidelijk voor wie historische kennis en historisch proces neemt in de brede betekenissen, uitgewerkt in een eerdere voordracht ondermeer in dit tijdschrift. Vermeulen, E.E.G. *Identiteit tussen geschiedkennis en historisch proces*. *Kleio* 13 (1972) 237,238 en *Tijdschrift voor geschiedenis* 81 (1968) 504,505.

LITERATUUR

Von der Dunk, H.W. *Wertfreiheit und Geschichtswissenschaft*. *Historische Zeitschrift* 214 (1972) 1-25.

Vermeulen, E.E.G. *Historisch? Twee opstellen over de aard van de geschiedkennis*. Wetenschappelijke uitgeverij. Amsterdam, 1972.

VERSLAGEN P.A.-CONFERENTIE 1973

Verslagen van de inleidingen gehouden op de P.A.-conferentie van 26 en 17 januari 1973 te Amersfoort. Helaas kunnen we alleen de lezingen van Schöffers en Rogier publiceren. Prof. de Jonge heeft zijn tekst teruggetrokken i.v.m. een publicatie over hetzelfde onderwerp, nl. economische machtsstructuren en de wederzijdse beïnvloeding van economie en politiek.

Prof. dr I. Schöffers

HET POLITIEK BESTEL VAN NEDERLAND EN MAATSCHAPPELIJKE VERANDERING

HET KADER

Nog kort geleden hebben regering en universiteit in Leiden met enige plechtigheid en met de voor de man passende zuinigheid de honderdjarige sterfdag van Johan Rudolf Thorbecke herdacht. Een lange zit in de Pieterskerk voor enige interessante lezingen, kruidenwijn voor iedereen in de oude Hortus.

In deze kring kan ik niet beter doen dan met dezelfde Thorbecke te beginnen. De herziene grondwet van 1848, waaraan zijn naam is verbonden, geldt nog steeds als het fundament van ons staatsbestel, vormt er het wezenlijke kader van. Daar zijn al meteen de daarin geformuleerde grondrechten: de principiële rechtsgelijkheid, het recht van vereniging en vergadering, het recht van petitie, het briefgeheim, de vrijheid van godsdienst en van drukpers, en tenslotte het recht op particulier eigendom. Van minstens evenveel belang was daarbij Thorbeckes grondslag en uitwerking van het vertegenwoordigd stelsel, waarin vooral de *rechtstreekse* verkiezingen een in Thorbeckes tijd gedurfde en progressieve gedachte vormde en de andere hervormingen aansloten bij vele buitenlandse voorbeelden en reeds sedert de patriottentijd levende denkbeelden: de verwezenlijking van de ministriële verantwoordelijkheid met de aan de Staten Generaal verleende rechten tot controle en critiek, invloed en initiatief; de samenwerking tussen Kroon en Parlement, ieder in eigen rechten en plichten latend, waarbij ook aan de Koning een eigen belangrijke plaats binnen het bestel was toegedacht. En tenslotte hebben wij ook aan Thorbecke te danken dat een uiterst doordacht en zelfs filosofisch gegrond systeem voor de verhouding tussen hogere en lagere bestuursorganen werd uitgewerkt, waardoor aan provincie, waterschap en gemeente binnen de gecentraliseerde staat toch een vorm van autonomie bleef voorbehouden met alweer eigen vertegenwoordigend stelsels en een regeling van het samenspel tussen uitvoerende en wetgevende macht.¹⁾

Zo ontving Nederland reeds een constitutioneel-parlementair stelsel, vóórdat het land de eigenlijke grote maatschappelijke verandering onderging die men gewoonlijk met de term "industriële revolutie" aanduidt en ook dit stelsel in al zijn mogelijkheden ten volle kon worden beproefd en aangewend. Heine moge gelijk hebben gehad dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurde, binnen de Nederlandse verhoudingen althans beschikte de samenleving reeds vrij vroeg, kort na de Franse en Belgische voorbeelden van 1830, over een voor die tijd hypermodern "democratisch" kader, dat na 1848 ook niet meer door reactie of contrarevolutie ongedaan werd gemaakt.

Reeds meer dan een eeuw nu zijn deze staatsrechtelijke grondslagen van ons bestel

gehandhaafd. Natuurlijk werden op vele punten de grondwet en bestel gewijzigd. Maar zelfs de meest ingrijpende wijzigingen hebben tot nu toe noch aan die grondrechten, noch aan de wezenlijke vormen van ons vertegenwoordigend en bestuurstechnisch stelsel ernstig getornd. Ook de hervormingen die tegenwoordig door enkele partijen met veel aplomb naar nog meer onduidelijkheid worden bepleit lijken wat dit betreft, voorzover zij niet een zgn. directe democratie beogen, van min of meer marginale aard te zijn. Ook met een gekozen minister-president of met een toenemend aantal genationaliseerde bedrijven, zou Thorbecke's kader kunnen blijven staan, al valt wel aan te nemen dat Thorbecke zelf zich er tegen zou hebben verklaard.

VERHOUDING KROON-PARLEMENT

Ik meen nu vijf van deze belangrijke wijzigingen, die naar mijn overtuiging zeer wenzenlijke aanpassingen van het bestel waren aan de veranderde maatschappelijke ontwikkeling te kunnen signaleren. Zij wilden het kader op den duur op andere wijze dan in Thorbecke's tijd mogelijk was of door Thorbecke geheel kon worden voorzien. Nog tijdens Thorbeckes leven is ongetwijfeld het subtiële evenwicht, zoals Thorbecke die zelf tussen Kroon en Parlement had willen bewaren, meer en meer doorgeslagen naar een overwicht van het Parlement. Thorbecke zelf heeft daar nog aan meegewerkt, al zag hij dat niet zo, toen hij in 1866 en 1867 de door de Kroon doorgezette kamerontbindingen mede afkeurde en steun verleende aan daartoe ingediende moties. Er zijn sedertdien vooral later, neigingen en opvattingen aan te wijzen geweest die van het in 1848 bedoelde dualistische systeem van Kroon en Parlement een soort monisme wenste te maken. Daarbij werd hetzij de Kroon geheel afhankelijk gezien van het Parlement — zo zag b.v. Struycken het en horen we ook nu nog dergelijke meningen ²⁾ — het zij voorgesteld de Kroon de volle macht te verlenen waaraan het Parlement onderworpen zou dienen te zijn — in de jaren na 1919 tot ver in de bezettingstijd zijn er vele voorstellen van deze aard gedaan.

Curieus blijft intussen dat juist in de laatste tijd aan die uitvoerende macht weer een zwaardere verantwoordelijkheid en zelfs beslissingsruimte wordt gegeven nu met het toenemend gebruik van het recht van petitie door talrijke buiten-parlementaire groepen en acties aan de uitvoerende organen en besturen een zekere bevoegdheid en tactiek wordt toegeschoven, die slechts achteraf door de controlerende kamers, staten en raden kunnen worden beoordeeld en vaak niet meer, indien gewenst, gecorrigeerd. De telkens weer bij kabinetsformaties geopperde mogelijkheden van de vorming van extra-parlementaire of zelfs zaken-kabinetten geeft ook al aan, dat zelfs in onze sterk democratiserende tijd aan het dualisme van Kroon en Parlement behoefte bestaat. De toenemende gecompliceerdheid van de maatschappij en daarmee in verband staande noodzaak tot overheidsbe-moeienis vergen bovendien een deskundigheid en specialisatie die de controlerende vertegenwoordigende organen tegenover de uitvoerende besturen vaak niet meer opbrengen. Zo zou ik de eerste belangrijke en onmiskenbare wijziging die in Thorbecke's kader optrad nog steeds willen formuleren als een verschuiving naar machtsoverwicht van het Parlement, maar er uitdrukkelijk op willen wijzen dat het dualisme in ons bestel toch niet is opgeheven en dat er integendeel tegenkrachten zijn aan te wijzen die van binnen uit of van buitenaf aan de uitvoerende macht weer bevoegdheden toebedelen en daarmee het parlementaire overwicht enigszins lijken te corrigeren of terugtedringen.

Ook de tweede wijziging die onze aandacht vraagt is nader beschouwd niet zo glashelder als men aanvankelijk zou denken. Ik doel hier op Thorbecke's idee van een zekere autonomie der lagere organen van bestuur en wetgeving ten opzichte van landelijke gecentraliseerde regering. Het lijkt er op het eerste gezicht op dat de centrale overheid deze autonomie geheel heeft ondergraven. Dit kan men gemakkelijk verklaren uit de financiële verhoudingen tussen Den Haag aan de ene kant, provincie, gemeente en waterschap aan de andere. Naarmate door toenemende overheidsbemoeienis de kosten van de overheid stijgen, wordt de financiële ruimte voor de lagere organen, waarvan eigen inkomsten relatief sterk daalden, steeds kleiner. Dit geldt a fortiori voor de grote gemeentes, die ondanks de bevolkingsgroei juist een groter deel van hun inwoners, die wel van de gemeentevoorzieningen profiteren, aan de randgemeentes en de forensenplaatsen verliezen. Dergelijke gemeentelijke voorzieningen hebben van den beginne af aan op het budget van plaatselijke overheden gedrukt — al kort na 1848 werd voor economische en sociale doeleinden het ingrijpen van het gemeentebestuur noodzakelijk, terwijl in de zeventiger en tachtiger jaren deze druk nog toeneemt. Epidemieën dwongen b.v. tot maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid: waterleiding en waterlozing, bestrating, ziekenzorg, lijkbezorging etc. Sociale onrust dreef de besturen tot verbetering van het politie-apparaat, ³⁾ van armenzorg en tot krotopruiming. Technische en economische vernieuwing diende door gemeentebestuur te worden begeleid met verkeersverbeteringen, voorzieningen voor openbaar vervoer, gasleverantie etc. Zo werden de gemeentes steeds afhankelijker van Den Haag als subsidiant.

Toch is het evenzeer waar, dat zich op den duur "lagere" organen naast en enigszins tegenover de centrale overheid hebben ontwikkeld of zich thans losmaken, die in dit opzicht het centralisme op gecompliceerde wijze afremmen of zouden kunnen afremmen. Dan denk ik aan zulke belangrijke organisatievormen als de Sociaal-Economische Raad, de instellingen van het Hoger Onderwijs, de sedert kort zich doorzettende streek-besturen, die allen zonder aan de financiële afhankelijkheid van Den Haag te kunnen tornen, toch een eigen leven gaan leiden en vaak o.a. een eigen beperkt budget beheren. Het maakt, dat zij hier uitdrukkelijk toegegeven, de controle van de vertegenwoordigende lichamen op de regering er bepaald niet gemakkelijker op en het lijkt niet ongewenst wanneer ook alweer in die nieuwe "lagere" organen controle en openbaarheid via het staatsrechtelijk bestel van gemeenteraden, regionale raden, provinciale staten of Staten Generaal mogelijk blijft. Maar dat anderzijds hiermee in ieder geval ook nu nog niet, ondanks de afbrokkelende financiële autonomie van gemeente en provincie, Nederland een zo rigoureuus gecentraliseerde staat is geworden als men b.v. in Frankrijk kent en nog kort geleden in België kende, lijkt mij onbetwistbaar. ⁴⁾

TOENEMENDE STAATSBEMOEIENIS

De reeds vermelde noodzaak voor de gemeente voorzieningen te treffen ten behoeve van de burgerij, brengt mij intussen op een andere belangrijke, en misschien veel fundamentele wijziging na 1848: de groeiende en op den duur ook bewust aanvaarde staatsbemoeienis. Thorbecke had nog in zijn beroemde Narede van 1869 geschreven: "Een eerste wet is onthouding: onthouding van hetgeen (de) roeping (van de staat) te buiten gaat. Het zijn in wezen, bestemming en middelen andere magten dan de Staatsmagt welke de kerk, het onderwijs, wetenschap, kunst te vormen en te besturen hebben; magten in wier sfeer

burgerlijk overheidsgebod of dwang niet te pas komt. Met deze en zovele andere locale belangen, regelingen van stoffelijken arbeid en goederenverkeer in aanraking van alle kanten gedrongen door vragers, niet zozeer om vrijheid, die den wil om zichzelf te helpen onderstelt, als om bijstand van het gezag, ondervindt de Staat, dat onthouding soms groter kunst dan handelen is." In de kamerrede die Kappeyne van de Copello op 24 november 1874 hield, hoort men — vijf jaar later slechts — een heel ander geluid uit jong-liberale hoek. "Onze moderne levensbeschouwing leert ons inzien, dat de oude opvatting der natuurlijke vrijheid een klank zonder inhoud is en de mensch slechts tot zijn aardse bestemming kan komen als lid der maatschappij, en die bestemming te beter bereikt wordt, naarmate de beheersing der natuurkrachten, die wij beschaving heeten en die enkel door de vereeniging verkregen worden kan, volkomener wordt. Zij leert ons tevens beseffen, dat geen handeling, geen nalatigheid van het individu zonder terugwerking blijft op het geheel, dat allen zijn solidair en dat daarom . . . de Staat van zijn ingezetenen kan vergen al wat tot zelfbehoud der vereeniging noodzakelijk is, maar dat hij ook aan hen alles moet verschaffen wat vereischt wordt om hun het volle genot der beschaving te verzekeren. De moderne levensbeschouwing leert het volksbelang stellen als hoogste doel van den Staat, omdat het volk, niettegenstaande de wisseling der gedachten, blijft, gelijk dat menschelijk lichaam onderhouden door stofwisseling. Dus van den Staat moet en kan alleen uitgaan datgene, wat onontbeerlijk is, zal het volk voortdurend toenemen in kennis, in zedelijkheid en in rijkdom. Het gevolg daarvan is . . . dat de invloed van den Staat zich voortdurend hoe langer hoe meer uitbreidt." ⁵⁾

De consequenties van Kappeynes woorden hebben de jong-liberalen dan ook willen trekken. Ik denk dan niet in eerste plaats aan het bekende initiatiefkinderwetje van Van Houten in 1874, ook al kan men dit beschouwen als het bescheiden begin van onze sociale wetgeving, maar vooral aan Kappeynes schoolwet van 1878. Ten onrechte is deze wet van confessionele kant steeds voorgesteld als een conservatief initiatief ⁶⁾; zelfs de liberaal-getinte geschiedschrijving zat met deze schoolwet enigszins in de maag, toen deze eenmaal de principiële en praktische gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs als een groot goed van maatschappelijke vooruitgang en tolerantie ging zien ⁷⁾. Maar wat Kappeyne nu juist met zijn schoolwet bedoelde was die zeer bewuste toepassing van zijn in 1874 reeds uitgesproken "moderne levensbeschouwing": dat de overheid bewust en gericht de algemene openbare volksschool moest bevorderen, waar het gehele volk ongehinderd door particuliere zuinigheid en slordigheid bij organisatie en voorzieningen maar vooral onbelemmerd door clericale domperij — er zijn in Kappeyne's verdediging van zijn wet duidelijke uitvallen naar predikanten en priesters te vinden — "voortdurend" zou kunnen "toenemen in kennis, in zedelijkheid als belonend gevolg daarvan", in rijkdom". Daarom diende de openbare school onderwijskundig en technisch onder de hoede van de Staat te worden gesteld, en het bijzonder onderwijs langzaam aftesterven. De gedachte van de algemene volksschool en de diepgevoelde afkeer van het "clericale" onderwijs werden gevoed door een overtuiging dat vermeerdering van kennis en eenwording van de Nederlandse natie samenhangen en samengingen en daarmee het volk in zijn geheel zouden opheffen.

Kappeyne progressieve gedachte van de algemene openbare school moge mislukt zijn, de toenemende staatsbemoeienis had hij terecht voorspeld. Sociale wetgeving, zorg voor het economisch bedrijf, belastingwetgeving, onderwijs, defensie — en ik zou nog een tijd lang door kunnen gaan — hebben op den duur de overheidstaken steeds meer verzwaard en de staatsbemoeienis "voortdurend hoe langer hoe meer" uitgebreid. Dat schiep natuurlijk problemen. Lang nog schenen Thorbeckes representatieve stelsel en de daarin vervatte

controlerende bevoegdheden een behoorlijk tegenwicht te vormen tegen staatsalmacht en was er na 1866 zelfs sprake van een zeker overwicht. Maar men kan wel vaststellen dat in ieder geval van 1914 af controle op de uitvoerende macht voor kamers, staten en raden steeds moeilijker werd door de specialisering in het overheidsbeleid en de steeds hogere eisen die gesteld moesten worden aan zogenaamde deskundigheid voor zowel de ambtenaren als de volksvertegenwoordigers. Het besturende apparaat met heel de ambtelijke bureaucratie groeide, het aantal vertegenwoordigers nam daarentegen verhoudingsgewijs weinig toe en kon ook niet op spectaculaire wijzen toenemen omdat dit de hanteerbaarheid van kamers, staten en raden in technisch opzicht zou hebben ondermijnd. Dat men vooral binnen de grotere fracties een zeker specialisme aan elk lid van zulk een fractie toevertrouwen kan en ook toevertrouwde, leek op den duur toch niet te voldoen. Ook het betoog, dat een controlerende instantie meer kennis en inzicht van de algemene beleidslijnen toekomt waarbij deze de technische details kan verwaarlozen, bevredigt niet meer door de gecompliceerdheid van wetten en maatregelen en de nauwe samenhang tussen principes en gedetailleerde uitwerking. Het lijkt er nu op, — maar dit bevordert de duidelijkheid voor buitenstaanders niet — dat dit probleem van specialisatie en deskundigheid enigszins naar twee richtingen zal worden opgevangen: de Kroon omgeeft zich met advieslichamen en andere reeds vermelde "lagere" organen waarin op een of andere wijze toch belangengroepen zijn vertegenwoordigd en het Parlement zal op den duur een eigen apparaat van technische en deskundige begeleiding moeten krijgen, waarbij dan elk kamerlid b.v. de beschikking krijgt over een eigen secretariael bureau en voorts door wetenschappelijke (partij-)instituten wordt gesteund.

UITBREIDING VAN HET KIESRECHT

Er vond nog een vierde wijziging in het staatsbestel na 1848 plaats die ik van zeer wezenlijk belang acht. Thorbecke had deze wel reeds in principe voorzien, maar de noodzaak ervan gedurende zijn eigen parlementaire werkzaamheid nog niet urgent geacht. Deze betrof de uitbreiding van het kiesrecht, die vooral in de tachtiger jaren binnen en buiten het parlement werd bepleit, bij de herziening van de grondwet in 1887 in het vooruitzicht werd gesteld en eindelijk door de kieswet van 1896, toch nog royaal, werd verwezenlijkt. De aanvaarding van het algemeen mannenkiesrecht en die van het algemeen vrouwenkiesrecht in resp. 1917 en 1919 lagen geheel in de lijn van een ontwikkeling, zodat deze al in 1887 in principe was voorzien. Met die uitbreiding eerst en veralgemening van het kiesrecht later werd in het Nederlands staatsbestel de democratie tot op grote hoogte voltooid. Het moge waar zijn dat het invoeren van rechtstreekse verkiezingen zoals reeds in 1848 geschiedde van groot democratiserend belang is geweest,⁸⁾ de praktijk van een democratie vereist nu eenmaal de volle mogelijkheid van deelneming daarin voor alle staatsburgers.

Natuurlijk kleefde aan de verwerving van het uitgebreider en algemene kiesrecht grote problemen. Ik doel dan niet zozeer op de principiële en theoretische kant ervan, al is het goed te beseffen dat deze er ook nu nog zijn, omdat gelijkheid in kiesrechten een even aanvechtbare "noodoplossing" lijkt te zijn bij gebrek aan beter, als b.v. het meerderheidsbeginsel, de mandaatsgedachte of de vertegenwoordiging, die overigens juist aan de gelijkheid van rechten voor de staatsburger tot op zekere hoogte weer schade schijnen te doen.⁹⁾ Maar wat er na 1896 in de praktijk aan problemen aan de dag traden kan men misschien nog het best samenvatten onder het hoofd van "te veel mensen". De betrekkelijke geslotenheid van de kleingehouden groep staatslieden en politici die allen

tot de hogere inkomensklasse behoorde, in burgerlijke tradities waren opgevoed en deze tradities in het parlementaire bestel meebrachten, werd er door verbroken. Het contact kiezer-gekozenen, hoezeer ook nu de politieke partij een functie daarin ging vervullen, werd er lossen door. Binnen het bestuur en wetgeving drongen de onderling verdelende diepe tegenstellingen van groepen- en vooral stand- en klassebelangen door, die tevoren nooit in die mate en in die vormen binnen de alleen politiek-mondige gegoede burgerij tot uiting hadden kunnen komen. Wanneer zich in de twintiger en vooral dertiger jaren van deze eeuw steeds meer ondemocratische en anti-democratische geluiden doen horen, dan moet men dit gedeeltelijk verklaren uit typisch klassebelang en klassevooroordeel van die gegoeden maar toch ook uit de desillusie omtrent een democratie, die naarmate de volksinvloed werd vergroot, steeds meer in werking en organisatie juist het contact met de kiezers scheen te verliezen. Wanneer de idee omtrent versterking van Kroon en gezag en de zo nadrukkelijk naar voren komende denkbeelden over élite en élitevorming ons thans kopschuwen kunnen maken dan mag men niet vergeten dat juist de problemen van de democratie in de moderne massamaatschappij ons deze reacties van toen begrijpelijk doen zijn.¹⁰⁾

En toch werd tenslotte het kader van Thorbecke ook na de invoering van het algemeen kiesrecht niet ondermijnd. Het werd integendeel na 1945, ondanks de toenmaals levende denkbeelden en nog niet gedoofde critiek, uitdrukkelijk en zelfs, na de bezettings-ervaringen, met veel overtuiging bevestigd.¹¹⁾ Men hoort tegenwoordig meer stemmen opgaan van een juist andere kant, die een meer directe democratie bepleiten, waarin massale volksvergaderingen of althans kleinere raden en communes in alle beslissingen het laatste woord zouden dienen te verkrijgen en waardoor een permanente volksinvloed tot gelding zou komen. In het kader van Thorbecke past zulk een gedachte niet. Volksplebiscieten en referenda zouden naar zijn oordeel te zeer op de grillen van de massa of die van onnadenkende volksleiders drijven — het bewind van Napoleon III was ook voor hem een waarschuwend voorbeeld — en verstandige besluitvorming lamleggen. Tegenstrijdige belangen zijn er altijd en dwingen tot een voorzichtig afwegen ervan waarbij knopen moeten worden doorgehakt of compromissen aanvaard en het hogere belang in het oog moet worden gehouden. Alleen een representatief stelsel met een voor de zittingsduur van het vertegenwoordigend geldend individueel mandaat, zoals Thorbecke dat had uitgewerkt, lijkt daarvoor geschikt. Dat sluit overigens geen uitbreiding van de volksinvloed uit, b.v. voor streekbesturen, voor andere organen met wetgevende bevoegdheid, langs wegen ook van inspraak, zoals reeds in het recht van petitie was vastgelegd, maar essentieel blijft toch slechts delegatie van bevoegdheden en mandaat verlening.

POLITIEKE PARTIJEN

In ieder geval hebben de uitbreiding van het kiesrecht en de discussie die daaraan voorafging de vorming van moderne politieke partijen, onze vijfde belangrijke wijziging na 1848, bevorderd en aangemoedigd. Thorbecke zag de noodzaak van landelijke en programmatische politieke partijorganisaties met als complement vaste geïnstitutionaliseerde kamerfracties nog allerm minst in. In zijn tijd bestonden buiten de kamers slechts kiescomité's en kiesverenigingen, die, gebonden aan de grenzen van een kiesdistrict, telkenmale bij de verkiezingen uit hun sluimer van inactiviteit ontwaakten en dan kandidaten stelden en aanbevalen. Zulke kiesverenigingen hadden gewoonlijk wel een eigen kleur — liberaal of conservatief-liberaal, katholiek of anti-revolutionair — maar

landelijk was de onderlinge binding gering, de contacten tussen comité en gekozene beperkten zich gewoonlijk tot afspraken bij de kandidaatstelling en min of meer incidentele vormen van overleg tijdens de zittingsperiode vooral inzake lokale belangen van het kiesdistrict. De sociale geslotenheid van de kleine groep grootburgers, die uitsluitend aan het politieke bedrijf kon deelnemen, scheen ook nauwelijks tot organisatie en discipline te dwingen.^{1 2)} Het is juist deze traditie die later voor de liberalen een echte partijvorming in de modern-organisatorische zin van dat woord uiterst moeilijk maakte: zij vormden meer dan één partij, maakten onderling veel ruzie met splitsingen en fusies als gevolg daarvan en bleven een eigen partij-apparaat vaak toch meer zien als kiescomité dan iets anders. Dat is zo tot in de dertiger jaren gebleven en misschien zelfs nog een tijd lang na 1945 voortgegaan.^{1 3)}

De landelijk goed-georganiseerde politieke partij met een duidelijk program ontstond aanvankelijk eerder buiten het parlement om en mede uit overweging dat juist leiders en vooral aanhang onvoldoende in dat parlement gehoord konden worden. De anti-revolutionaire partij, reeds door een in 1873 gevormd voorlopig comité voorbereid, kwam tenslotte in 1878 tot stand en de drijvende kracht in die partij, Abraham Kuyper, richtte zich daarbij bewust tot "het volk achter de kiezers". Anti-revolutionairen waren ook de eersten die binnen de kamer, onder het voorzitterschap van De Savornin Lohman, tot fractievorming overgingen, parlementaire consequentie en onmisbaar complement van een echte partijvorming. Duidelijker buiten-parlementair nog van oorsprong en in ieder geval naar streven en aard was de Sociaal-Democratische Bond, die omstreeks 1880 gevormd werd en waarin Domela Nieuwenhuis in de daarop volgende jaren een opvallende rol zou spelen. Zelfs de in 1894 opgerichte Sociaal Democratische Arbeiders Partij heeft nog tijd nodig gehad vóór zij zich aan het einde van de 19e eeuw parlementair kon gaan weren.

Als we nu even afzien van deze voorlopers, dan is het algemene politieke partij-wezen in Nederland pas rondom de kiesrechtuitbreidingsconflicten van 1894 en 1896 enigszins op gang gekomen. Anti-revolutionairen en socialisten bleken daarbij binnen en buiten het parlement nog lange tijd verreweg de sterkste georganiseerde en gedisciplineerde partijen te zijn — met ook een wezenlijk participerende aanhang — terwijl de andere partijen, soms tegen heug en meug, aarzelend volgden: de katholieken, liberalen, vrijzinnig democraten meer ná 1900 dan ervóór en de christelijk-historischen eigenlijk nooit helemaal, omdat zij hun eigen partij traditioneel als een bond van kiesverenigingen wilden blijven zien.

Dat intussen deze onvermijdelijke partijvorming, in verband met de uitbreiding van het kiesrecht en de verlandelijking van het programma, niet heeft geleid tot een behoud of intensivering van het contact tussen kiezers en gekozenen, is een punt van reeds langdurige discussie. Slechts een klein percentage van degenen, die hun stem op een partij uitbrachten, werd er lid van. Een weer kleiner deel nam werkelijk actief deel aan de partij. En het was begrijpelijk dat men politieke partijen toch weer vaak ging zien als kandidaatsstellingsapparaten, met hoogstens een nu duidelijker program en fracties in kamers, staten en gemeenteraden. Nu kan men betogen dat partijen te vergelijken zijn met publieke tribunes: zulke tribunes, b.v. in het gebouw van de eerste en tweede kamer, bieden in principe de mogelijkheid aan iedereen om erop plaats te nemen, maar ze zijn zelden volbezet en terecht denkt niemand eraan om ze ooit tot een soort stadiontribune om te bouwen voor die enkele keren per jaar dat er meer mensen toegelaten willen worden. Partijen verschaffen de mogelijkheid tot actieve politieke deelneming, maar niemand is verplicht, wanneer hij maar weet welke mogelijkheden hij ongebruikt laat, zijn tijd en energie daaraan te geven, omgekeerd kan men niet van die partijen vergen dat zij

voor de enkele keren dat iedereen plotseling erin wil mee spreken daartoe een permanent apparaat ter beschikking stellen. Maar de moeilijkheid is natuurlijk dat partijen door die geringe en slechts incidenteel opvlammende belangstelling van de zijde van kiezers, onwillekeurig dichterbij Parlement en Kroon staan en zodoende òf het contact met hun aanhang verwaarlozen en negeren òf zich door een onverwachte interne actie van een geringe minderheid laten overrompelen (vgl. het optreden van Nieuw Links in de PvdA). Op de betrekkelijke lijdelijkheid en onverschilligheid van het Nederlandse kiezersvolk in het politieke bestel, gevolg èn oorzaak van deze moeilijke toestand, kom ik nog terug.

DE EERSTE INDUSTRIËLE REVOLUTIE

Het wordt tijd ons panorama te overzien. De vijf hier opgesomde en enigszins toegelichte belangrijke wijzingen van Thorbeckes schepping in 1848 — overwicht van Parlement over Kroon, toenemende afhankelijkheid der "lagere" organen van de centrale regering, zich steeds uitbreidende staatsbemoeienis, uitbreiding van het kiesrecht en vorming van politieke programmapartijen — voltrokken zich allen vooral in de periode tussen 1860 en 1917, met een sterke concentratie en aanscherping tussen 1870 en 1900. Wat er na 1917 geschiedde is meer uitwerking en illustratie van deze essentiële wijzigingen en, als ik het goed zie, is er pas na 1960 weer sprake van te verwachten fundamentele veranderingen. 1860 tot 1917, 1870 tot 1900, het zijn dezelfde jaartallen die genoemd worden in verband met de industriële revolutie in Nederland. Veel kan ik er niet over zeggen, maar ik wil U toch wel attenderen op twee eigenaardigheden, waardoor de Nederlandse industriële revolutie fundamenteel verschilde van de processen van modernisering, zoals die zich elders voltrokken. Vergeleken met de industriële revoluties in de buurlanden — Engeland, Frankrijk, België en zelfs Duitsland — was die in Nederland zeer laat in de tijd. Men had kunnen verwachten dat deze buurlanden Nederland reeds vroeg als het ware in de arm hadden genomen en naar de modernisering van de maatschappij hadden meegetrokken zoals dit op grote hoogte wél was gebeurd met de staatshervorming van 1848. Wij weten daarentegen, dat die buurlanden profijt trokken van Nederland als relatief onderontwikkeld gebied bij eigen economische ontwikkelingen. Nederland diende voor hen als agrarische producent en exporteur, verleende diensten in handel en scheepvaartvervoer over de binnenwateren en de zeeën. Binnen Nederland zelf werd de vernieuwing afgeremd en tegengehouden door verschillende factoren: de hardnekkige ouderwets-commerciële en financiële tradities, de bloei van landbouw en veeteelt en de door de invoering van het cultuurstelsel mogelijk geworden toestroming van koloniale producten en batige saldi¹⁴). De opheffing van dat cultuurstelsel, de agrarische crisis en de reeds eerder op gang gekomen infrastructurele verbeteringen, zoals spoorwegaanleg, modernisering van het bankwezen, toegankelijk-maken van de grote zeehavens Rotterdam en Amsterdam, zouden in Nederland pas laat de modernisering van de maatschappij op gang brengen.

De tweede eigenaardigheid van de Nederlandse industriële revolutie was, dat deze, vergeleken met andere evenzeer late industriële revoluties zoals die in Japan, Rusland en Italië, tamelijk traag verliep, gedurende dertig jaar op zijn minst en daarmee weinig liet zien van wat Gerschenkron voor die late industriële revoluties vooral voor de industrialisatie met de term van "great spurt", een periode van ten hoogste tien à twaalf jaren, aanduidde¹⁵). U kent waarschijnlijk het verschil van mening dat er bestaat tussen de economische-historici Brugmans en Wieringa over de datering van het begin van de Nederlandse industriële revolutie. Brugmans houdt vast aan zijn, ook in zijn handboek,

gegeven jaren 1860 en 1870, Wieringa heeft uitdrukkelijk de voorkeur uitgesproken over de periode na 1890 ¹⁶). Het is aan het imposante werk van De Jonge te danken dat wij nu weten dat beiden eigenlijk gelijk hebben gehad: de industrialisatie althans begon in 1870 of was zelfs eerder op gang gekomen, maar de relatief langzame en volkomen ontplooiing gaat nog tot ver na 1900 voort en, zou men er aan toe kunnen voegen, schuift zelfs door tot in de late economische bloeitijd van Nederland gedurende de twintiger jaren ¹⁷). Deze geleidelijke en relatief trage ontwikkeling die is vastgesteld voor de industrialisatie, gold ook voor vele andere maatschappelijke veranderingen: de agrarische modernisering, de verbetering van de sociale toestanden, de welvaartsverhoging en welvaartspreiding, de emancipatorische sociale bewegingen, de culturele vernieuwingen — die men bepaald niet alleen op de beweging van '80 kan of mag vastspinnen.

Dat deze geleidelijkheid van de Nederlandse industriële revolutie op zichzelf weer verklaringen behoeft, die ik niet allemaal — uit gebrek aan tijd maar vooral uit onkunde — kan aanduiden, weerhoudt mij er niet van althans één hypothese te opperen. Vergeleken met landen als Italië, Rusland en Japan had de Nederlandse industriële revolutie haar "take-off" gevonden van een moderner en beter platform". Politiek gezien had de grondwetherziening van 1848 reeds een voor een modernisering geschikt staatsbestel geschapen. Sociaal was al met de Bataafse revolutie de gegoede burgerij de machtsposities binnengeschoven welke tevoren door een toch reeds van burgerlijke tradities doortrokken regentenaristocratie waren bezet geweest. ¹⁸) Economisch hadden althans de meeste gewesten sedert de 16e eeuw een vooral commercieel — laat ik het maar noemen — kapitalistische ontwikkeling doorgemaakt die ook nog in de 19e eeuw de sporen van rijkdom en ervaring had achtergelaten, tijdelijk zelfs in het Verenigd Koninkrijk opnieuw gestimuleerd. Het koloniale rijk tenslotte werd wat Java betreft na 1830 een belangrijke bron van inkomsten, waaruit o.a. de relatief vroege spoorwegaanleg bekostigd kon worden.

We hebben hier eigenlijk met een dialectische situatie te maken: juist omdat Nederland vóór 1870 in een vergelijkenderwijs gunstige economisch-sociale en politieke toestand verkeerde, bleef de modernisering naar het voorbeeld van de buurlanden lang achterwege, maar toen deze eindelijk na 1870 kwam, droeg diezelfde relatief gunstige situatie ertoe bij dat het moderniseringsproces zich geleidelijk en langzaam voltrok.

DE POLITIEKE AANPASSING.

Wat was nu de rol die het politieke bestel en de politieke partijen in dit moderniseringsproces, laat en geleidelijk, hebben gespeeld? Ik neig ertoe deze rol als meer secundair te omschrijven dan als wezenlijk stimulerend. Wij zitten hier goed beschouwd wel met een kip-en-ei vraag en men zou ook kunnen betogen dat juist het kader van 1848, dat de industriële revolutie vóórafging een zeer belangrijke stimulans vormde voor de latere maatschappelijke veranderingen. Maar let men op wat er na 1848 en de direct daarvoor samenhangende uitwerking van de grondwetherziening, b.v. provinciewet en gemeentewet, geschiedde, dan lijkt het daarop volgende parlementaire en regeringswerk toch meer op een reeks van reacties op maatschappelijke druk en maatschappelijke veranderingen dan op een pionierende en alles voorafgaande drijvende kracht. Gedeeltelijk is dat verklaarbaar uit de wetgevende en besturende functies zelf, die nu eenmaal ingebed zijn in een hele reeks van waarborgen om overhaaste maatregelen van autoritaire of grillige aard te voorkomen, en die voorts voor een pregnante en goede formulering van regels en wetten juist ervaring en tijd nodig hebben; gedeeltelijk ook was dit na 1848 te wijten aan

de tamelijk sterke sociale geslotenheid van de groep die politieke macht kon uitoefenen door de hoge census, waardoor belangen en inzichten van andere groepen slechts door buiten-parlementaire acties en organisaties konden worden duidelijk gemaakt.

De critieke jaren voor het Nederlandse politieke bestel vielen, mijns inziens tussen 1878 en 1887, toen de felste buiten-parlementaire onrust plaatsvond en regering en Staten Generaal daartegenover een aanvankelijk innerlijk verdeelde houding aannamen. In 1878 was er de grote petitionnement-beweging van protestanten en katholieken tegen de schoolwet-Kappeyne, in 1884-5 vond de indrukwekkende agitatie plaats van radicaal-liberalen en socialisten ten gunste van het algemeen kiesrecht en in diezelfde tijd vielen de heftigste en meest alarmerende orderverstoringen: het Palingoproer in Amsterdam en de vele rellen rond de S.D.B. van Domela Nieuwenhuys.¹⁹⁾ Maar de grondwetwijziging van 1887, waarbij uitbreiding van het kiesrecht in het vooruitzicht werd gesteld en tegelijkertijd de mogelijkheid van subsidiëring van het bijzonder onderwijs werd toegezegd, scheen de rust terug te brengen. De spanningen rond de kieswet-Tak van Poortvliet in 1894 kan men beschouwen als naweeën van een reeds eerder doorgezette hervorming waarvan niet door iedereen de consequenties geheel waren beseft. Wil men deze grondwetwijziging van 1887 in verband zien met de maatschappelijke veranderingen in Nederland dan is zij gemakkelijk te herkennen als een typische aanpassing aan de veranderingen zoals deze zich in die maatschappij voltrokken. Dit geldt trouwens ook voor de politieke bijdragen tot de economische ontwikkeling en industrialisatie. Als men b.v. zou willen wijzen op Van den Bosses liberalisatie van handel en scheepvaart, waardoor Nederland al kort na 1848 in de vrijhandelzone van West Europa werd opgenomen, dan kan men aanvoeren, dat daarentegen het belastingstelsel in Nederland veel te lang op modernisering heeft moeten wachten en pas aan het einde van de 19e eeuw door minister Pierson met de invoering van de inkomstenbelasting het begin van een fiscale modernisering doormaakte.

DE VERZUILING

De industriële revolutie in Nederland kwam laat en verliep relatief traag en geleidelijk, de politieke veranderingen in ons staatsbestel waren min of meer aanpassend en secundair van aard. Welnu, wanneer we dit in het oog houden dan wordt het begrijpelijk waarom deze ontwikkelingen zich in zovele opzichten konden aansluiten bij de historisch-gegroeide situatie van Nederland en typisch traditionele trekken vertoonden. Het radicaal-progressieve streven van de jong-liberalen tot doorzetten van een nationale volksschool zonder godsdienst bleef in zijn goede maar ook agressieve bedoelingen steken, de felle eisen van onmiddellijke invoering van het algemeen kiesrecht werden afgebogen naar een vooralsnog beperkte kiesrechtuitbreiding, aan socialistische eisen van verbetering van de toestand der arbeiders en een strenge sociale wetgeving werd slechts geleidelijk door een voorzichtige sociale wetgeving tegemoetgekomen.

De schoolkwestie is in dit opzicht het interessantste en in haar gevolgen misschien nog het meest ingrijpende verschijnsel. De sedert de Opstand nooit volledig gelukte protestantisering, de zwakke positie der gereformeerde kerken ten opzichte van de gewestelijke en stedelijke overheden tijdens de Republiek, de hardnekkige tegenweer van katholieken en dissenters tot behoud van eigen geloof en eigen kerken, in de praktijk door die overheid geduld, zij hadden van Nederland een blijvend godsdienstig-pluriforme maatschappij gemaakt, waarin regionaal en lokaal weliswaar een grote meerderheid van de bevolking tot het ene of het andere geloof kon behoren, maar landelijk de godsdienstskaart er toch als

"de huid van een panter" uitzag. Bataafse en Franse regeringen, de definitieve scheiding van Kerk en Staat in 1848 hebben deze kerkelijk-godsdienstige pluriformiteit bevestigd en gehandhaafd. Ontkerstening en ontkerkelijking door een industriële revolutie, zoals die elders overal optrad, hebben zich in Nederland in veel mindere mate voorgedaan. Om het een beetje met andere woorden te zeggen, al zijn het mijn eigen woorden: "Terwijl elders de uitbreiding van het verkeersnet, de toeneming van de fabrieksmatige massaproductie, de monstergroei van de steden, de overrompeling door moderne natuurwetenschap en techniek, de maatschappij waren binnengebroken en in hun vaart veel hadden overspoeld en meegesleept, vloeide in Nederland de aanvankelijk woeste stroom der modernisering kalmer en trager door de vele reeds bestaande beddingen".²⁰⁾

Die beddingen werden gevormd door de traditionele klasse- en standonderscheidingen, maar evenzeer door de kerkelijke en godsdienstige verschillen. Reeds bestaande oudere kerkelijke en confessionele banden werden door de nieuwe organisatorische noodzaak van de maatschappelijke verandering zelf sterker aangehaald, oude en nieuwe vormen van organisatie op economisch, sociaal en cultureel gebied werden door het voorbeeld van een zich vormende confessionele politieke partij gestimuleerd. Protestanten, de anti-revolutionairen, gaven het voorbeeld. Reeds in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw dreef de machtige leiding van Abraham Kuyper de kudde van orthodoxen in een nieuwe kerk, een eerste politieke partij, een eigen universiteit samen, hen voortdurend manend en richtend in het anti-revolutionaire blad "De Standaard". Misschien zouden zelfs deze protestanten geen durend succes hebben behaald, wanneer zij niet in hun vroege voorbeeld door de katholieken, aanvankelijk op een afstand en met veel onzekerheid, maar in de nieuwe eeuw met heel wat meer zelfvertrouwen en overtuiging waren na gevolgd. De latere groei en verdichting van de zgn. De Roomse zuil zou zelfs heel wat krachtiger dan de protestantse blijken te zijn. Toen er eenmaal twee zuilen waren, elkander als het ware bevestigend en aanmoedigend, leek een verder verzuilingsproces niet meer te stuiten: ook socialisten en zelfs de liberale burgerij gingen tot eigen zuilvormingen over. Op deze wijze was er in Nederland, zeker na 1917, een verzuiling op gang gekomen, waarbij de vier "zuilen" de gemeenschappelijke Nederlandse koepel gingen dragen²¹⁾.

De gevolgen van deze zich vroeg in onze eeuw doorzettende verzuiling zijn voor de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen zeer groot geweest. Naast min of meer pragmatisch-ideologische en klasse-bepaalde partijen, die een zekere schakering van conservatief over het midden naar progressief lieten zien, waren er van het begin van de partijvorming af aan confessionele partijen, eerst die met protestantse aanhang, later één (soms twee) van Roomskatholieke signatuur. Het werd onvermijdelijk dat zich hiermee binnen het Nederlandse politieke bestel een meer-partijen-stelsel ontwikkelde. Maar even belangrijk was het dat heel de samenleving werd gecompartmentaliseerd en gesegmenteerd in subculturen, waarbinnen men van de wieg tot het graf kon worden omgeven en beschermd door eigen subculturele organisaties en instellingen. Tenminste vier van derdelijke subculturen hebben er in het Nederland tussen 1917 en 1960 bestaan. Na 1917 zou de Roomse zuil de meest gesloten en gedisciplineerde blijken te zijn, de protestantse, hoewel oorspronkelijk van krachtige Calvinistische structuur in een typisch anti-revolutionaire en gereformeerde vorm, was toch al spoedig politiek en sociaal intern sterk verscheiden en had vooral in de aparte Christelijk-historische vleugel tal van openingen naar de natie in het algemeen. De twee andere zuilen, de socialistische en liberale, hadden uit de aard der zaak hun eigenaardigheden die met klasse en stand samenhangen, terwijl de socialistische zuil, door langzame ingroeijing in de maatschappij

op den duur iets van eigen isolement en zeker bewuste afgeslotenheid verloor, de liberale zuil als principieel programmapunt nu juist de openheid trachtte te verwezenlijken en zich er steeds op voorstond eigenlijk "algemeen" te zijn²²).

DE SUBCULTURELE PLURIFORMITEIT

Men kan intussen vaststellen dat deze verzuiling in Nederland, ondanks haar onmiskenbare verdelende en isolerende neigingen, die reeds door een man als Kappeyne van de Copello als een groot dreigend gevaar was gezien, de modernisering van de Nederlandse maatschappij, die immers de doorbreking van juist vele wanden en scheidsmuren met zich mee zou moeten brengen, niet heeft verstoord of tegengehouden en zelfs tot op zekere hoogte begeleid. Dit kan men verklaren uit het aanpassingsvermogen van de leiding in deze subculturen, uit het toch nog betrekkelijk sterke regionalisme dat in Nederland gehandhaafd bleef en uit het vermogen van de élites binnen die subculturen om als het ware boven de zuilen uit elkander te benaderen en tot samenwerking en compromis op dat niveau te komen.

Het aanpassingsvermogen van de leiders der confessionele partijen en subculturen was wel grotendeels mogelijk doordat bij de late industriële revolutie in Nederland waarschuwendere lessen uit ontwikkelingen elders getrokken konden worden. Men slaagde erin modern-gerichte organisatievormen en politiek-democratische ideeën te combineren met een handhaving van eigen traditionele en vaak zelfs versterkte geloofswaarheden. Een man als Kuyper b.v. wees aanvankelijk op bepaald niet zachtzinnige wijze voor zijn "zuil" vakbeweging en sociale wetgeving af — Katers Patrimonium kon er soms in "De Standaard" ongenadig van langs krijgen — maar hij bleek toch bereid te zijn om tenslotte aandacht te besteden aan een sociaal programma en daartoe een Sociaal Congres in 1892 bijeen te roepen²³). De encycliek *Rerum Novarum* (1891) kon worden aangewend als sociaal program voor de zich na 1900 vormende katholieke zuil. Het is in ieder geval mogelijk geweest eigen arbeidersklasse voor geloof en kerk via partij en organisaties te behouden. Ook het deel der eigen gegoede burgerij werd door deze aanpassingsvormen voor de zuil behouden of erin binnengevoerd — vrees voor het socialisme en desillusie in het godsdienstloze en intern verzwakte en verdeelde liberalisme konden die keuze vergemakkelijken. De grote middengroepen en kleine zelfstandigen die zich in de oude Nederlandse maatschappij altijd in geloof en sociale positie achtergesteld gevoelden, zouden in die moderne confessionele zuilen de belangrijke sociale *trait d'union* worden.

Zonder twijfel heeft de gewestelijke verscheidenheid in Nederland, binnen Thorbeckes kader toch al weinig gehinderd door enig rigoureuze centralisme, mede zuilvorming en zuilhandhaving bevorderd. De godsdienstkaart van Nederland léék veelkeurig en in de grote steden namen weliswaar de witte plekken van onkerkelijkheid toe, maar er waren bepaalde innerlijke samenhangende en naar buiten toe afgesloten grote éénkleurige gebieden die de verzuilheid staatsgewijs accentueerden. Heel het katholieke Zuiden, hoezeer ook door industrialisatie van aardewerk, textiel en lampen-fabricage in centra als Eindhoven, Tilburg en Maastricht door ongeloof en immigratie van het Noorden uit bedreigd, behield als regionale subcultuur een eigen kleur en toon, die door zuilorganisaties en eigen Roomse partij kon blijven bestaan en die omgekeerd, toen het eenmaal zo ver was, organisaties versterkte en droeg. Zo waren er op de Zuid-Hollandse eilanden en op de Veluwe verwante protestantse streken die zich evenals het Roomse platteland door hun, wat Hofstee heeft genoemd, agrarische-ambachtelijke patroon onderscheidten van een dynamisch-modern patroon, dat in de grote westelijke steden van Nederland bovenal

herkenbaar was. Hofstee ziet in de relatief hoge nataliteit van bepaalde Rooms-katholieke en orthodox-protestantse streken in Nederland de regionale eigenaardigheid van juist dat agrarisch-ambachtelijke patroon, waarbinnen aan de katholieke en orthodox-portestantse opvattingen omtrent de plichten in het huwelijk traditioneel vrij spel kon worden gelaten²⁴).

DE SAMENWERKING VAN DE ELITES.

Binnen deze gecompartmentaliseerde en gefragmenteerde Nederlandse samenleving waarin het veelpartijstelsel onvermijdelijk was, kwam men in deze eeuw toch tot een politieke samenwerking en besluitvorming, die aan Nederland een politiek stabiel karakter schonk. Overziet men nl. het politiek-parlementaire verloop in Nederland na 1896, dan moet men zich niet door de vele kabinetsscrises, de snelle slijtage van ministers, de heftige interne partijtwisten of de moeizame kabinetformaties, waarvan onze parlementaire geschiedenis vol is, laten misleiden. Dat alles behoorde en behoort tot de regels van een spel, dat binnen een subtiel uitgebalanceerd stelsel van wetgevende en uitvoerende machten, door de vele middelgrote en kleine partijen die er waren en zijn, gespeeld moet worden. Maar, ook weinig gestoord — tot 1940 althans — door internationale verwickelingen, vertoonde die geschiedenis eigenlijk toch een grote stabiliteit. Een stabiliteit die alleen mogelijk was door een grote mate van bereidheid tot overleg, compromis en pragmatisme bij de leiding van de vele partijen en subculturen.

Terecht heeft onlangs Lijphart zijn werk "Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek"²⁵) erop gewezen dat die verzuiling eigenaardig genoeg steeds op het niveau van de élites der zuilen, bij de politici, vakverenigingsleiders, staatslieden etc. geen hindernis heeft gevormd om tot die samenwerking te komen. Integendeel: de verdeling van de middelen en de macht tussen juist de vier zuilen werd op dat niveau steeds op soepele wijze door veel geven en nemen volgehouden en geregeld. Bij gemis aan een historische dimensie ontbreekt bij Lijphart een verklaring voor dit verschijnsel. Daalder biedt hem in zijn intrede met de welgekozen titel "Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek"²⁶) de helpende hand. In 1964 kon Daalder nog vaststellen dat bij de Nederlandse bevolking de politieke belangstelling lauw moest worden genoemd. Hetgeen overigens het plichtmatig uitbrengen van een stem bij verkiezingen niet uitsloot. Als verklaring voor dit verschijnsel voerde Daalder hierbij ook twee historische hypothesen aan: de traditionele "regentenmentaliteit" en de even historisch bepaalde Nederlandse neiging om zich terug te trekken op eigen principes en beginselen, waarbij politieke activiteiten hoogstens als die van beginselen afgeleide en daardoor eigenlijk vertroebelde verschijnselen werden gezien.

U voelt waarschijnlijk al waar ik heen wil. De traditionele trekken in ons politieke leven zijn zo machtig, — door de geleidelijke maatschappelijke modernisering die begeleid en gevolgd werd door een even geleidelijke ontwikkeling in ons politieke bestel, — dat zowel de traditie van de regentenmentaliteit als die van het geloof-in-het-beginsel door alles heen behouden bleven. Natuurlijk kan men, zoals nu veel wordt gedaan — men hoeft maar het geestig geschreven maar wel wat oppervlakige boek van Hofland "Tegels lichten" te lezen²⁷) —, die regentenmentaliteit scherp becritiseren. In die mentaliteit zit een heleboel "Wichtigmacherei", gelijkhebbigheid, neiging tot geheimhouding en paternalisme. Maar positief heeft die regentenmentaliteit dan toch maar een politiek-parlementair apparaat gaande kunnen houden, werkzaam doen zijn, ondanks de gecompartmentaliseerde maatschappij, ondanks de vele partijen, ondanks de toenemende ingewikkeldheid van de

samenleving en daarmee groeiende staatsbemoeienis. Ruggespraak en delegatie, commissoriaal maken en nader beraad, overleg in commissies met een oneven aantal van tenminste vijf mensen, coalitievorming en rekening-houden-met wensen en inzichten van minderheden, het is alles een erfenis uit onze regententijd die door de Bataafse en Franse verambtelijking en door Willem I naar vooral Pruisisch voorbeeld verder georganiseerde ambtenarenstaat niet werd verstoord, maar alleen werd doortrokken van een zeker ambtelijk ethos van onkreukbaarheid en plichtsgevoel, zorgvuldigheid en striktheid.

We kunnen misschien ook wel eens lachen of ons ergeren over de Nederlandse Prinzipienreiterij, ons verbazen over de bekrompenheid en het parochialisme dat daarbij schijnt te horen, het neemt toch niet weg dat juist in ons Nederlands bestel, met behoud van die vele beginselen voor tenminste vier zuilen, de modernisering van onze maatschappij mogelijk bleef en is doorgezet, omdat men binnen de élites, veel debatterend en daaronder zuchtend, bereid was de grote afstand tussen beginsel en praktijk als onvermijdelijk te erkennen en aan die praktijk door veel geven en nemen toch ruimte te laten.

DE "TWEEDE INDUSTRIËLE REVOLUTIE"

We zijn hiermee langzaam maar zeker — geheel in Nederlandse trant — naar onze eigen tijd doorgeschoven. Op gevaar af eigen tijd te overschatten en er mij bewust voor hoedend nu maar meteen van "revolutie" of "crisis" te spreken, geloof ik toch dat we ons, sedert 1960 ongeveer, opnieuw in een stroomversnelling bevinden, die een zekere verwantschap vertoont met de door mij genoemde periode van 1878 tot 1887. Politiek gezien uit zich dit vooral in de spectaculaire achteruitgang van Nederland's grootste (confessionele) partij: de Katholieke Volkspartij, die in die val de protestantse zuil zal meeslepen omdat de verzuiling nu eenmaal alleen mogelijk is wanneer de zuilen zich naast elkaar kunnen handhaven en zodoende indirect — het beeld is niet fraai — steunen. Zoals in de laatste decennia van de 19e eeuw is deze politieke stroomversnelling, echter, waarschijnlijk ook nu een secundaire, begeleidende verschijningsvorm van wat er in het algemeen in onze maatschappij reeds eerder gaande was en zich nu evenzeer duidelijk manifesteert. De algemene maatschappelijke veranderingen moeten wij waarschijnlijk in Nederland reeds vóór 1960 zoeken. Opvattingen over onderwijs en opvoeding, in verband met het gezinsleven, gingen zich, althans in meer verlichte stedelijke burgerlijke kringen, al na 1945 wijzigen, en daarin lijkt mij centraal te staan de achteruitgang van de erkenning van het vaderlijk gezag. Al moge "de pil" van immense betekenis zijn geweest voor verbreiding en aanvaarding van moderne opvattingen en zienswijzen omtrent sexualiteit, ook deze hadden reeds vroeger dan 1960 kleine stroompjes gevormd die nu in de grote stroom terecht zijn gekomen. En het religieus modernisme, zoals men het zou kunnen noemen, in de Rooms-katholieke wereld dateert al van vóór 1960, ook al heeft het Vaticaanse Concilie daaraan in Nederland de grote stoot gegeven.

Maar wanneer ik nu bepaalde uitingsvormen van maatschappelijke verandering heb genoemd, meen ik dat we in de eerste plaats zullen moeten letten, net als voor de periode tussen 1870 en 1900, op de indrukwekkende economische veranderingen die Nederland na 1950 in welvaart-verhogend en welvaart-spreidend opzicht omhoog heeft gebracht. Wat de eerste industriële revoluties, mede door haar laetheid en traagheid, als het ware ongerept liet, of beter: in vormen van aanpassing toch kon bewaren en zelfs versterken, daaraan lijkt nu de "tweede industriële revolutie" na 1950 een einde te maken. Nu worden door de economische en technische expansie, gevolgd door talrijke sociale en

culturele vormen van expansie, de traditionele muren en wanden die in het einde van de 19e eeuw waren blijven staan of werden opgericht, omvergestoten.

Misschien is wat dit betreft de intensivering van het verkeer, de toenemende mobiliteit in de Nederlandse samenleving tenslotte van meest doorslaggevende betekenis ²⁸). Studie van de migratie binnen Nederland zal aantonen dat vele jonge paren uit hun dorp en streek zijn verhuisd, vooral naar de suburbia van de grote steden, van wie de voorouders van generatie op generatie in hetzelfde dorp en dezelfde streek hadden gewoond. Tot in de verste uithoeken van de Veluwe huisjes en de boerderijen in de Peel kijkt men nu naar Peyton Place en Barend Servet. Onderzoek naar de recrutering van studenten aan de Nederlandse universiteiten zal de indruk bevestigen dat meer en meer studenten zich inschrijven — als ze dat tenminste doen — van wie de ouders nooit ingeschreven zijn geweest ²⁹). En zo kan men doorgaan met talrijke andere verschijnselen van deze mobiliteit: de vacantiereizen naar het buitenland, het meenemen van lifters uit vele landen en dreven, het winkelen in de grote supermarkets, het zondagse bezoek aan de grote stad etc. Er is kortom, een beweging in onze samenleving die nog niet behoeft te hebben geleid of zal leiden tot een snellere opklimming en daling langs de maatschappelijke ladder dan tevoren — er is ook nu, meen ik, nog altijd meer sprake van welvaartsverhoging en welvaartsspreiding eerder dan van welvaart "optrekking" of welvaartnivellering — maar wel tot een grotere geestelijke bewegelijkheid, die zelfs in de afweer tegen al het nieuwe dat op iemand afstormt, de oude traditionele en vanzelfsprekende afgeslotenheid van de vroegere subculturen doorbreekt en het relatieve sterk isolement van de ambachtelijk-agrarische gemeenschappen die de vorige industriële revolutie nog niet aantasten kon, ongedaan maakt.

Er is daarbij en hierdoor nog iets merkwaardigs aan de hand. Ik zou dat willen noemen de snelle afbraak van de tot voor kort erkende en zelfs vanzelfsprekende leiding van het establishment, die op de algemene lijdelijkheid van het verzuilde publiek altijd kon bouwen. Letterlijk en figuurlijk wordt deze élite nu uit eigen kantoren en vergaderzalen naar het plein gehaald. Compromissen en intern overleg, voorzichtig passen en meten, hebben in dit tijdperk van "de " communicatie de kwalijke geur gekregen van gekonkel en gesmoes. Onder druk van eigen achterban, omstuwd door nieuwsgierigen op het plein, lijkt het spelen van het subtiel spel van vergelijk en coalitie haast onmogelijk te worden ³⁰).

Als goede historici kunnen wij niet voorspellen. "Lessen" zijn er genoeg uit het verleden te trekken en we doen dat allemaal, maar de moeilijkheid is natuurlijk dat iedereen daar liefst alleen zijn éigen les uit wil trekken en dat het bovendien de vraag is of ooit iemand anders daarnaar wil luisteren, laat staan daarnaar handelen. De mogelijkheid dat met de voorlopig nog te verwachten inkalving van de confessionele partijen, slechts enkele partijen, drie of vier, zouden overblijven, lijkt op het eerste gezicht verder weg dan een voortzetting van een veelpartijensysteem waarin alleen middelgrote en kleinere partijen zoals voorheen, maar langs andere lijnen, tot samenwerking gedwongen zullen worden, al weten we dit niet. Terwijl vroeger de verzuiling een zekere overkapping van samenwerking tussen de élites niet uitsloot, zou men zich ook andersoortige overkappingen kunnen denken die het politieke leven zijn stabiliteit zouden teruggeven. Ontzuiling lijkt waarschijnlijker maar er wordt ook wel eens gesproken van mogelijkheden tot herzuiling. Laat ik tot slot alleen zeggen welke les ik wil trekken — U hoeft er niet naar te luisteren. Mijn bewondering voor Thorbeckes schepping van 1848 is zo groot, dat ik optimistisch genoeg ben te verwachten dat ook in deze "tweede industriële revolutie" dat oude kader

van 1848 ruim en soepel genoeg zal blijken te zijn eventuele ingrijpende maatschappelijke veranderingen in onze samenleving op te vangen en te verwerken, zonder de wezenlijke grondslagen van dat kader aan te tasten of te vernietigen.

Clemenceau antwoordde op iemand die het parlementair-constitutionele stelsel heftig becritiseerde met de retorische vraag "Weet U dan een betere?" Ik weet er geen ³¹).

NOTEN

- 1) W. Verkade, *Overzicht der staatskundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)*. Arnhem 1935.
- 2) L.W.G. Scholten, "Het Koningschap onder Wilhelmina" in zijn *Voetstappen van Thorbecke*. Assen 1966, 127-43.
- 3) J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)*. Den Haag 1972, waarin de problemen rond het slecht-georganiseerde politie-apparaat worden beschreven, o.a. 74-82 en 99-104.
- 4) P.J. Oud, "De Gemeentewet en de gemeentelijke zelfstandigheid." in: *Gedenkboek Gemeentewet*. Den Haag 1951, blz. 7-86.
- 5) Voor deze en vele andere citaten, zie het daaruit samengestelde werk van A. Strang, *Een historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848-1920*. Leiden 1930.
- 6) B.v. in A. Hoogerwerf, *Protestantisme en Progessiviteit. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en vergelijking*. Meppel, z.j. (196). Wanneer reeds op zulk een belangrijk punt de auteur verkeerd oordeeld, wordt het begrijpelijk dat op dit boek, waarin juist het begrip "progressiviteit" centraal werd gesteld, heel wat valt aan te merken.
- 7) Zelfs bij R.W. Feikema, *De totstandkoming van de schoolwet van Kappeyne*. Amsterdam 1929.
- 8) C.H.E. de Wit, *De strijd tussen Aristocratie en Democratie in Nederland 1780-1848*. Heerlen 1965. Cooral 365-83. Voor De Wit is rechtstreekse verkiezingen tegenover getrapte verkiezingen een der toetsstenen voor een resp. democratisch en aristocratisch kiesstelsel.
- 9) Over de principiële discussie zie H.H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa. Een historische studie*. Groningen 1958.
- 10) A.A. de Jonge, *Crisis en Critiek der Democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*. Assen 1968.
- 11) Jac. S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel*. Leiden 1970, veronderstelt ten onrechte bij vrijwel alle belanghebbende partijen en politici in 1945 kwade wil. Bewijzen daartoe aangevoerd zijn doordravern en eenzijdig.
- 12) Th. van Tijn, "The party structure of Holland and the outer provinces in the nineteenth century" in *Britain and the Netherlands* Vol. IV. Den Haag 1971, 176-208.
- 13) K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*. Assen 1933; en H.J.L. Vonhoff, *De Zinderlijke Burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*. Baarn 1965, vooral van blz. 205 af.
- 14) Th. van Tijn, "Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870". in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* Dl. X. Utrecht 1955, 288-314.
- 15) I. Schöffner, Gerschenkrons theorie van "the great spurt" in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1969, 282-8. Onlangs toetste P.W. Klein Gerschenkrons theorie voor de Nederlandse industriële revolutie, de lezing zal in het Economisch-Historisch Jaarboek worden gepubliceerd.
- 16) W.J. Wieringa, "Een lang verwacht handboek" (uitvoerige recensie van I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*. Den Haag 1961) in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1962, 155-76, in dit verband vooral 170-3.
- 17) J.A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914*. Amsterdam 1968.
- 18) Betekenis en belang van het ontstaan van de Nederlandse ambtenarenstaat en ambtenarenstand in Bataafse en Franse tijd, gevolgd door het Koningschap van Willem I, is nog te weinig gezien en onderzocht.
- 19) B.v.P. de Rooy, *Een Revolutie die voorbijging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum 1971.
- 20) I. Schöffner, "De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938" in *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*. Utrecht 1968, 41-61, citaat: 53.

- 21) In I. Schöffers, "Verzuiling, een specifiek Nederlands probleem" in *Sociologische Gids* juli 1956, 121-7 wordt te weinig aandacht besteed aan de veel latere zuilontwikkeling bij de katholieken. Ten onrechte wordt door J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Nijmegen/Amersfoort 1971 het begin van de Roomse verzuiling al bij 1860 geplaatst.
- 22) Van 1956 af is er veel literatuur over verzuiling losgekomen vgl. J.P. Kruijt en W. Goddijn, "Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces" in *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1961, 227-65. Poging tot culturele sfeertekening bij I. Schöffers, "Confessionele partijen . . . ect." (vgl. noot 20).
- 23) Nauwkeurig beschreven bij T.van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland 1870-1895*. Leiden 1972, 353-67.
- 24) E.W. Hofstee, "De groei van de Nederlandse bevolking" in *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1961, 13-85.
- 25) A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam 1968.
- 26) H. Daalder, *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. (intreerede) Assen 1964.
- 27) H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of Ware Verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten*. Amsterdam 1972.
- 28) Merkwaardigerwijze heeft Thurlings (zie noot 21) voor de zuilwankeling zoveel interne oorzaken aan te wijzen, dat aan deze economisch sociale factoren geen aandacht wordt besteed.
- 29) Dit betekent overigens (nog) niet een sociale verschuiving in de zin, dat nu zeer vele kinderen uit arbeidersgezinnen gaan studeren.
- 30) Bij dit aanwijzen van de "communicatie"-revolutie blijf ik uiteraard zeer hypothetisch en ben ik verre van origineel. In vele gesprekken met anderen heb ik deze hypothesen kunnen aanscherpen en nu zo durven formuleren.
- 31) Vgl. het wellicht klassieke inleidende werk van W.A. Bongers, *Problemen der Democratie*. Groningen 1934.

Dames en Heren, ik dank U voor Uw geduld, het is me nog net gelukt hier op tijd aan te komen, ik was in België in verband met de regeringskrisis. Ik kon daardoor ook de discussie en de voordracht van Schöffers niet bijwonen, maar ik hoop dat ik niet te veel in herhalingen verval.

Overigens is, wat daar in België plaats vond de laatste dagen, in mindere mate trouwens in Nederland, maar in België veel duidelijker, een goed voorbeeld geloof ik om mee te beginnen, wanneer wij het hebben over vormen van anti-democratische stromingen, moeilijkheden in verband met de parlementaire democratie. Wat namelijk in België gebeurd is, is de vorming van een drie-partijen regering, die in feite, en dat is een ontwikkeling die in België al tientallen jaren aan de gang is, het parlement een steeds mindere plaats verschaft in het politieke leven. Er zit nu, U heeft het ongetwijfeld uit de krant en via de televisie vernomen, een regering waarvan de Waalse socialistische leider Leburton de ministerpresident is geworden, en daarin zitten Socialisten, Liberalen, en Christen-democraten; alleen de twee extremistische partijen van Vlaamse en Waalse zijde doen aan die regering niet mee. Maar dat wil niet zeggen dat ze niet levensgroot in feite in die regering aanwezig zijn. Het is natuurlijk de bedoeling dat ik met name over de nederlandse democratie spreek. Toch is wat dat betreft de belgische ontwikkeling even exemplarisch als die van Nederland in de laatste halve eeuw, want wij zijn langzamerhand wel gaan beseffen dat wat in de jaren 1930-1945 gebeurd is in West-Europa, niet iets is wat van uitzonderlijke aard is, en alleen in die landen met name Duitsland, Italië, Oostenrijk, later Spanje en ook Portugal is voorgevallen en dat het een zaak is die aan de andere landen voorbij is gegaan, omdat die andere landen zoveel democratischer waren. Eén van mijn geliefde stellingen is altijd dat het fascisme in Nederland in de dertiger jaren daarom niet aan het bewind is gekomen, omdat Colijn er zat. En omdat Colijn in feite al een waarborg was tegen de gevaren van links, tegen het communisme en socialisme, zeker zo goed dan wanneer daar een man als Mussert was gekomen. Het was dus ook helemaal niet nodig om Mussert of de fascistten van het Zwarte Front uitdrukkelijk te steunen. Natuurlijk is daarmee niet gezegd dat Colijn een fascist was, maar daar gaat het ook niet om.

Het gaat er om dat er een democratie moest zijn, een vorm van regering die de orde handhaafde. De orde die bestond in een sociaal-economische orde, waarvan wij de grondbeginselen nog hebben, zoals die was in de eerste helft van de 20ste eeuw. En, het is zonder meer duidelijk dat een man als Colijn veel beter dat kon bespelen dan extremisten als Mussert en anderen. Als U in Italië kijkt op dit moment, en U vergelijkt de situatie daar met die van Griekenland, dan is het opvallend, dat in Italië, nog steeds niet gebeurd is, ondanks vrijwel gelijke omstandigheden, wat in Griekenland al veel eerder is gebeurd, namelijk de overneming van de regering, een staatsgreep door een rechtse-, eventueel een legergroep. Waarom is dat in Italië niet gebeurd? Naar mijn overtuiging is dat daarom nog niet gebeurd omdat aan de rechterzijde van de Christen-democraten en in het industriële leven — Italië is een veel hoger ontwikkelde industriestaat dan Griekenland, met name het noorden van Italië staat aan de top van de industrialisatie van Europa — dat in Italië juist deze machten er veel meer belang bij hebben, en ook de Nato er veel meer belang bij heeft dat er een democratie in de huidige vorm blijft bestaan, die een waarborg

is tegen het opkomen of aan de regering komen van de Communisten, dan wanneer er een fascistische regering zou komen die uit de huidige N.S.I. zou voortkomen, dus Admirante en consorten. Want als dat laatste zou gebeuren zou er in Italië onmiddellijk een burgeroorlog uitbreken.

Het is dus niet zo dat de Nato klaar staat om de N.S.I. aan de regering te helpen, nee, zolang mensen als Andreotti in samenwerking met de Liberalen en de in Italië zeer rechtse sociaal-democraten het heft in handen hebben, is het niet nodig om uitdrukkelijk deze extremistische stromingen te gaan steunen. Tot op zekere hoogte is het toch nog een geluk dat het zo gebeurt. Het is tot op zekere hoogte ook een geluk dat Colijn in de dertiger jaren in Nederland die macht had. Maar als men de ontwikkeling ziet welke bij Colijn plaats vond, en welke tendenzen daar steeds meer naar voren kwamen naarmate hij langer aan de regering was, en naarmate de omstandigheden en de oppositie steeds ongunstiger werden voor hem, dan is duidelijk dat ook onder deze mensen ook onder de Colijns de opmars naar een uitdrukkelijk autoritaire regeringsvorm mogelijk was. De memoires die Speer heeft geschreven, zijn voor mij onthullend geweest, in die zin dat Speer vertegenwoordigde wat ik zou willen noemen de technocratische vleugel van het Nazisme. Ik zou de gewaagde stelling willen poneren, dat als Hitler van het begin af aan meer beschikt had over mensen à la Speer, dat dan het Nazisme, het fascisme, in Duitsland een veel grotere kans had gehad van overleving. Want het zijn de irrationele momenten in het duitse fascisme, het zijn de religies van het fascisme geweest die het om zeep hebben geholpen. Toen Speer in de regering kwam, toen hij dus minister werd van bewapening — hij beschrijft het in zijn memoires — was het een ongelooflijke bende in het duitse regeringsapparaat. En hoe hij toen het bedrijfsleven bij elkaar geroepen heeft, de grote bedrijfskopstukken, en toen met hen een afspraak heeft gemaakt, over de wijze waarop zij de bewapeningsindustrie, kortom de oorlogsindustrie zouden gaan organiseren. Het department wat Speer vond heeft hij op dat moment ongeveer "Kaltgestellt" en hij heeft de openbare administratie in handen gegeven van een federale organisatie van het bedrijfsleven, met enige top-ambtenaren. Hij zegt in zijn memoires dat hij dat heeft gedaan naar het voorbeeld van Rathenau die dat ook in de eerste wereldoorlog heeft gedaan. Maar hij heeft het geperfectioneerd, en hij speelt dus heel uitdrukkelijk daar met wat wij zouden noemen een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, met de korporatieve ordening. Een korporatieve ordening waarbij geen sprake meer is van wat daar door de idealisten in de twintiger en dertiger jaren steeds meer werd gezegd, de samenwerking van de standen, nee, daar is het geworden uitdrukkelijk de korporatieve ordening van de top van het bedrijfsleven met de top van het ambtelijk apparaat en de regering. Je zou tot op zekere hoogte kunnen zeggen dat Speer is geweest de Pompidou van Hitler. Pompidou als de opvolger van de Gaulle. Speer die ook een tijdlang de mogelijke opvolger is geweest van Hitler. Colijn in Nederland, is niet de figuur die je op een lijn kan stellen met deze lieden. Maar het is wel duidelijk dat in de figuur Colijn een aantal van deze elementen aanwezig waren maar dat hij niet zover is gegaan dat hij de korporatieve ordening heeft overgenomen. In dat opzicht was hij veel meer de oude liberaal. Maar als je ziet onder welke leuzen Colijn in 1933, in 1935 de verkiezingen wint, en op welke wijze andere partijen hem steunen bij de verkiezingen om mede in zijn regering te komen, leuzen als: Colijn, de leider van ons volk, de Liberalen die de verkiezingen ingingen met de leus: Zet méér Liberalen naast Colijn, dan is het duidelijk dat deze figuur de man was die op dat moment de mogelijkheid had om de leider te worden van een autoritaire staatsvorm.

Ik heb in de tijd toen ik het boek besprak van Dhr de Jonge over crisis en kritiek der democratie gezegd dat ik het een gevaarlijk historisch spel vond om wanneer wij spraken

en schreven over fascisme en Nazisme om ons dan te beperken tot die partijen die uitdrukkelijk zich zelf als fascistisch en nationaal-socialistisch announceerden. En ik heb dat daarom gedaan, omdat ik van mening ben dat het zoeken wat ook vandaag nog plaats vindt naar die extremistische partijen zo gevaarlijk vervullend is ten opzichte van de stromingen die in het algemeen de democratische regeringsvorm bedreigen. De gevaren zitten veel meer in de ordeners in de grote partijen. België is wat dat betreft een van de meest afschrikwekkende voorbeelden daarvan, steeds geweest. In België praten wij over de kollaboratie van de Flamingtanten met de Nazi's, maar er wordt nauwelijks geschreven en gesproken over dat wat de grote partijen zelf in de dertiger jaren hebben gedaan. En met name wat de sociaal-democraten toen hebben voorgestaan. In de dertiger jaren hebben we in België de plan-socialisten die onder Hendrik de Man en Spaak bezig waren om een korporatieve ordening aan te brengen in het bedrijfsleven. In het plan staat uitdrukkelijk een aantal voorstellen opgenomen voor grondwetswijzigingen, en voor de invoering van een autoritaire democratie. Er zijn aan het eind van de dertiger jaren in België een aantal regeringen geweest die in hun regeringsprogram de invoering hadden van deze Korporatieve ordening, het is er nooit van gekomen omdat die regeringen allemaal korter dan een jaar aan de macht zijn geweest, maar het is niet een soort van fout op het moment geweest dat Hendrik de Man in 1940 kollaboreerde met de Duitsers en samen met Koning Leopold geweigerd heeft om aan de geallieerde kant te gaan staan. Het is ook geen fout van het moment geweest dat Colijn in 1940 zijn brochure "Op de grens van twee werelden" heeft gepubliceerd. Het was in de eerste plaats al de inleiding, en ook als zodanig is die ook uitgegeven voor de tweede keer, de inleiding op het beginselprogram van de Anti-revolutionaire partij, en het was een voortzetting van uitspraken die Colijn in de dertiger jaren regelmatig heeft gedaan. Ik ken ze niet uit mijn hoofd, maar als het bij de discussie van pas komt, wil ik ze graag even opzoeken. Het is natuurlijk bij het nagaan van deze tendenzen binnen de democratie zo dat wij veronderstellen, en dat is een soort van wishfull thinking, dat wij stellen dat in 1945 de democratie, het democratische Westen, een grote overwinning heeft behaald op het fascisme en op de autoritaire staatsvormen. Ik geloof dat dat een onjuiste conclusie is. Dat die conclusie daarom onjuist is omdat de tweede wereldoorlog eenvoudig nooit gevoerd is om het fascisme te verslaan. Het omstreden boek van Taylor over de oorsprongen van de 2e wereldoorlog is in een aantal feiten eenvoudig niet te ontkennen. Als Taylor beschrijft op welke wijze Engeland in 1939 de oorlog verklaard heeft aan Duitsland, onder welke omstandigheden, dan is duidelijk en alles wat daar aan vooraf ging aan contacten tussen de conservatieve Engelse regering en nazi-Duitsland dan is duidelijk dat pas door het pact wat Hitler sloot met Rusland, Sowjet-Rusland, er in Engeland de mogelijkheid bestond tot het samengaan van de Labour en Conservatives, in de bereidheid om aan Duitsland de oorlog te verklaren. Namelijk omdat Labour zag wegvallen Sowjet-Rusland als partner tegen Duitsland, simpel gezegd, en omdat de Conservatives zagen wegvallen nazi-Duitsland, als bolwerk in Midden-Europa ten opzichte van Rusland.

Uit het samengaan daarvan kon de oorlogsverklaring volgen aan Hitler Duitsland. En als wij stellen dat de wereldoorlog niet is gevoerd om het fascisme als fascisme te verslaan, dat is trouwens ook heel duidelijk uit de houding die ten opzichte van Italië werd aangenomen, in de jaren van Mussolini's regering, het is ook duidelijk uit wat ik vond in de biografie van de Gaspary de eerste Italiaanse premier na de oorlog die geschreven is door Andreotti de huidige president. In die biografie staat dat de Gaspary ik meen in '47 voor de eerste maal in Engeland op bezoek gaat, en dan door Churchill ontvangen wordt, die hem meedeelt aan het officiële diner dat hij zo'n diepe bewondering had voor

Mussolini, dan was dat wel bekend, immers dat had hij ook al duidelijk gemaakt tijdens de regering van Mussolini, maar het was natuurlijk niet zo voor de hand liggend dat hij dat na de tweede wereldoorlog nog eens tijdens een diner meedeelde, dat hij zo'n diepe bewondering had gehad voor Mussolini en dat hij het zo jammer vond dat deze grote voorganger van hem, schrijft de Gaspary, zo'n fout heeft gemaakt door aan de verkeerde kant te gaan staan in de tweede wereldoorlog.

En als die stelling onjuist is; als de tweede wereldoorlog wel een gevecht is geweest van de democratie tegen het fascisme, dan is het voor de hand liggend dat in 1945 het fascisme niet was verslagen. En nu hoeven we niet geloof ik hier vanmiddag te beginnen over dat wat zich in de Verenigde Staten heeft ontwikkeld in en na de 2e wereldoorlog, want als we ons beperken tot Europa, dan is duidelijk dat de anti-democratische tendenzen, ik zou zo neutraal mogelijk willen zeggen, ordeningstendenzen, dat die nog levensgroot hier aanwezig zijn. Daarvoor hoeven we niet te kijken naar de onderontwikkelde landen van Europa, om het wat cynisch te zeggen, in het zuiden, het is duidelijk dat de supranationale regering van West-Europa die gevormd is na de 2e wereldoorlog dat die een on-democratische en in vele opzichten antidemocratische vorming heeft aangenomen. Dat er nu gepleit wordt vanuit Nederland en misschien in de toekomst vanuit Engeland voor een democratische opbouw in Europa, dat is een waar ding wanneer wij er van uit gaan, dat de democratische regeringen die samen supranationale organen hebben gevormd niet als van zelfsprekend vanaf het begin aan die organen een democratische vorm hebben willen geven. De experimenten in korporatieve ordening die zijn voor wat Nederland betreft met de wet op de P.B.O. gestaakt. Die wet is in feite nooit uitgevoerd. En nu kun je daar gelukkig mee zijn, omdat op deze wijze de hele vakorganisatie, het vakbondswezen, de strijdbaarheid van de arbeiders zou zijn uitgeschakeld, maar we hebben tegelijkertijd gezien dat in dezelfde periode waarin P.B.O. in het bedrijfsleven niet werd doorgevoerd, de uitwerking ervan in het overleg wel degelijk plaatsvond op de wijze waarop dat de korporatisten voor ogen heeft gestaan. S.E.R. en de Stichting voor de Arbeid zijn daarvan de duidelijke voorbeelden. En nu de vakbond zich opnieuw strijdbaarder gaat opstellen, nu vervalt ook duidelijk de betekenis van deze korporatieve organen. Tegelijkertijd zien we daarmee weer een verval van de betekenis van het parlement.

Wat ik daarnet van België zei, en waar het heel uitdrukkelijk ligt, en je zou ook op Frankrijk kunnen wijzen dat gaat zich in Nederland ook in steeds sterkere mate afspelen. De regeringscrises zijn zaken die zich steeds meer in een onderonsje, buiten het parlement gaan afspelen. Je kunt je zelfs afvragen of de betekenis van een regering nog wel dezelfde is als die van voor de 2e wereldoorlog, en zelfs van het tijdperk Drees na de tweede wereldoorlog. Ik geloof dat er naar al deze tendenzen ook door de politikologen nog nauwelijks onderzoek is gedaan. Tenzij ik de vakliteratuur op dat gebied te slecht heb bijgehouden. Toch zou het van het grootste belang zijn dat over de onderlinge verhouding van de vakbeweging, politieke partijen, regering en parlement een onderzoek werd ingesteld. De Rotterdamse hoogleraar staatsrecht van Maarsseveen heeft in zijn rede een paar jaar geleden uitdrukkelijk gesteld, dat Nederland nooit een democratie is geweest, en het ook vandaag niet is. Dat het parlement een bevoegdheid heeft die niet anders is dan controleren. En dat in feite Nederland een oligarchie is. Ik haal hem hier niet letterlijk aan, maar hij heeft bij die gelegenheid erop gewezen, heel voorzichtig, dat denkbeelden van D'66 om te komen tot een gekozen minister-president beter vervangen zouden kunnen worden door een logischere uitbouw van de onvolmaakte democratie die wij nu hebben, namelijk door de regering rechtstreeks als dagelijks bestuur uit het parlement te

kiezen. Het parlement behoort in een democratie de hoogste macht te zijn. Uit die hoogste macht wordt een dagelijks bestuur gekozen. Aldus stelde hij het. En het lijkt mij inderdaad een logische consequentie. Wij zien al van ver voor de tweede wereldoorlog af, precies het omgekeerde gebeuren. We zien steeds pleidooien opkomen voor een versterking van democratie in de zin van: Losmaken van de volksinvloed. Het kiezen van een man zoals dat nu weer modieus de laatste jaren wordt voorgesteld. Het kiezen van één man als regeringsleider is in feite niets anders dan dat waarnaar ook een man als Colijn streefde. En dikwijls met succes heeft gestreefd.

Maar het heeft natuurlijk niets met democratie te maken. Want het is een volstrekt passieve vorm van kiezen. Het is zoals Bartstra in zijn handboek voor staatkundige geschiedenis eens gezegd heeft ik meen van Napoleon toen die een volksreferendum liet houden, het volk werd voor een voldongen feit geplaatst. En dat voor een voldongen feit plaatsen, dat is een zaak die voortdurend is gebeurd door vrijwel alle dictators of semi-dictators. De leiders voor het volk. Er is trouwens, ik geloof dat dat een van de belangrijkste misverstanden is, er is juist een sterke neiging in onze westerse cultuur om parlementaire democratie als een soort pleonasme te beschouwen. Democratie behoort parlementair te zijn in onze zin. Maar ook dat is een uitvloeisel van een gegroeide situatie. Er zijn in de periode dat Troelstra fractie-voorzitter was van de sociaal-democraten, talloze voorbeelden aan te halen uit zijn redevoeringen en ook uit zijn memoires, dat hij het parlement als zodanig in discussie stelde, Het anti-parlementairisme kan een zeer democratische vorm zijn. Wanneer men het parlement zoals dat bij Agnoli is uiteengezet, een verlengstuk is van of de ja-knikker moet zijn, voor de economische machtshebbers, dan is dat parlement niet de afvaardiging van het volk wat het nominaal is, dan is het integendeel een sta in de weg voor de verwezenlijking van de democratie.

Ik sta hier vanmiddag niet om oplossingen daarvoor aan te dragen, ik sta er alleen geloof ik om een aantal tendenzen aan te geven die in het verleden gespeeld hebben, en die naar mijn opvatting sterk verwaarloosd worden in de geschiedschrijving.

Omdat ook de geschiedschrijving geloof ik nogal veel uitgaat van dat voldongen feit, en niet naar de achtergronden daarvan kijkt.

De serie die ik indertijd heb geschreven over de Quay had als grondthema hetzelfde wat ik vanmiddag heb gezegd over Colijn: dat buiten de officiële fascistische stromingen en partijen een grote groep van politici en parlementariërs getracht heeft op andere dan op de meest extreme wijze een aanpassing te brengen bij wat zij noemden de feitelijke omstandigheden, een aanpassing aan de wil van de werkelijke machtshebbers.

Als Hitler, dat is een soort fantasie voor dit moment, als Hitler door Speer was opgevolgd, als er eerder een staatsgreep had plaatsgevonden in Duitsland, niet van links maar zoals die in juli 1944 heeft plaatsgevonden, de staatsgreep van de oude machthebbers van het leger, met in hun kielzog de groot-industrie. Als dergelijke dingen waren voorgevallen, zou dan niet met recht de mannen van de Nederlandse Unie, het driemanschap, hebben kunnen wijzen, en ook een man als Colijn, hebben kunnen wijzen op wat zij hebben gezegd in '39, '40, '41, om te laten zien hoe loyaal zij stonden ten opzichte van een omwenteling in autoritaire zin.

Nu dat niet gebeurd is, is na 1945 hun verdediging van die zelfde uitspraken, dat zij die om opportunistische redenen, zoals wel eens gezegd is als een begin van verzet, hebben moeten zeggen. Ik ben er nog steeds van overtuigd, en het is trouwens nog duidelijk gebleken uit uitspraken van één van de drie mannen die dat vorig jaar in een interview heeft gezegd, dat hij wel degelijk die bedoeling heeft gehad, en dat hij die ook volstrekt onjuist vindt achteraf. En het gaat er daarbij niet om zondebokken te vinden, daar is ook

geen schiedschrijving voor geloof ik, het gaat er alleen om dat wij niet met een soort zelfbedrog deze teneur in de historische ontwikkelingslijn veronachtzamen of zelfs uitdrukkelijk uitschakelen.

Ik wou nog even een punt, dat niet direct hiermee in verband staat, aanroeren, iets wat mij voortdurend opvalt, nl. de menselijke neiging tot collaboratie met de zittende machthebbers. Dat geldt natuurlijk zowel voor wat ik gezegd heb over de groep van de Nederlandse Unie, maar in een veel sterkere mate nog voor heel het politieke gebeuren. Ik denk nl. dat het een uitvloeisel is, en dan begeef ik mij op de sociaal-psychologische toer, dat het een uitvloeisel is van de menselijke verhoudingen. De ingeboren autoritaire structuren van gezin, onderwijs, het bedrijfsleven, ect. En de neiging de gemakzucht, zou ik bijna zeggen waarmee veel mensen wisselen van grondprincipes, waarop het leven, de politiek ect gebouwd zijn, en dan in de praktijk wat proberen te sleutelen aan de dagelijkse omstandigheden, dat is een verschijnsel dat naar mijn mening de aandacht van de historici in samenwerking met psychologen en sociologen, zou moeten krijgen. Een prachtig voorbeeld ervan las ik een dezer dagen in een boek dat nu kortgeleden in Nederland is verschenen van Emilio Lussu, "De mars naar Rome". Hij beschrijft in dit aangrijpende boek de opgang van de fascistische dictatuur in Italië, ik zou bijna zeggen, hij laat het aan de lijve meevoelen, en hij schrijft daarin dat de oud-strijdersorganisatie in Italië die na de 1e wereldoorlog een zeer grote gezag had, dat die ten einde raad bij Koning Victor Emanuel op bezoek gaat, om hem van de ernst van de toestand op de hoogte te stellen. De gevaren waarin de samenleving verkeert door het optreden van de oppositie, de wijze waarop terreur op de bevolking wordt uitgeoefend.

En nadat de voorzitter van de oud-strijders-organisatie zijn betoog had afgesloten, een indrukwekkend betoog, en de zogenaamde "Dagorder" van de oud-strijders had overhandigd aan Koning Emanuel, toen zei de Koning: "Mijn dochter heeft vanmorgen twee kwartels geschoten" En daarmee was de audiëntie voorbij. Lussu gaat dan vervolgens proberen uit te rafelen wat er dan eigenlijk met die koning gebeurd was.

Waarom die man daar zo merkwaardig op reageerde. Er niet over wilde praten. En dan komt hij tot de cynische conclusie: Ach, de koning was helemaal geen vriend van Mussolini, hij wist helemaal niets van Mussolini af. Hij kende de man nauwelijks. Maar hij had gehoord, dat zijn neef, de Hertog, die de Chef van de staf van het leger was, samen met Mussolini de Mars naar Rome georganiseerd had. En de koning zag voor zich het gevaar dat de Hertog op de troon wenste te komen. Daarom liet hij toe dat Mussolini regeringsleider werd. Natuurlijk is dat geen bewezen verhaal, maar het is wel een illustratie dat hier weer een vorm plaatsvindt van collaboratie uit volstrekt eigen belang. En in hoeverre dit soort omstandigheden in de geschiedenis een rol hebben gespeeld, op welk vlak mensen in de dertiger jaren in Nederland hebben gepoogd om aan de macht te komen of te blijven, met opoffering van de, laten we maar zeggen, democratische beginselen, waarop dat land zou moeten zijn geordend, ik geloof dat dat enkele belangrijke taken van de geschiedschrijver zijn om uit te zoeken.

Mag ik het hierbij voorlopig laten?

WOORDEN VAN CONFERENTIEVOORZITTER

Ik wilde nu een voorstel doen voor een discussie, maar het lijkt me dat het belangrijk is om de discussie op de eerste plaats toe te spitsen over wat men nou eigenlijk onder fascisme verstaat. Misschien dat we op deze manier kunnen voorkomen dat er misverstanden ontstaan.

Aan wie mag ik het woord geven?

VRAAG:

niet geheel te verstaan, maar het gaat hierom: Geef een definitie van fascisme. Hein Vos wordt aangehaald. Hein Vos wilde ordening van het bedrijfsleven (?)

ANTWOORD: (Dhr Rogier)

Om dat misverstand maar meteen uit de wereld te helpen, Hein Vos is voor mij geen fascist. Ik zou er geen moment aan denken. En toch zou hij in een monografie over anti-democratische stromingen een plaats moeten krijgen. En allerm minst omdat hij ook maar in de verste verten een fascist zou zijn. Het gaat mij niet, en daarom heb ik dat woord ook niet gebruikt, het gaat mij niet om het fascisme, het ging mij om de anti-democratische stromingen. Dat was ook het onderwerp waarvoor ik gevraagd was. Het woord fascisme gebruiken voor heel het conglomeraat lijkt mij uitermate gevaarlijk, en ook volstrekt onjuist. Ik vind het zelfs al bedenkelijk om het woord fascisme te gebruiken voor dat wat Nazi-duitsland was. Het woord fascisme heeft na de 2e wereldoorlog een veel grotere uitbreiding gekregen dan het voor de 2e wereldoorlog had. Toen was het nog vrijwel beperkt tot het Italiaanse fascisme. Ik heb er geen enkel bezwaar tegen om verwante stromingen, om die ook met een soort verzamelterm aan te duiden, maar de ordeningsgedachte . . . nee, dat zou ik zeker niet zomaar tot het fascisme willen rekenen. Wel vind ik dat wij bij het kijken naar, het historisch bestuderen van b.v. de periode van de dertiger jaren de tendenzen die leefden binnen de socialistische kring en in Nederland binnen de Christelijk-historische en de jongeren-Katholieke kringen naar een Korporatieve staat, dat wij die niet mogen verwaarlozen en dat we het verband tussen die stromingen en de opkomst van het fascisme wel degelijk in ogenschouw moeten nemen.

VRAAG:

Maar wat is nou de definitie van het fascisme?

ANTWOORD:

Ik geloof dat er geen definitie van het fascisme te geven valt. Het fascisme . . . als U de literatuur over het Nazisme nagaat, en ook zeker het Italiaanse fascisme, dan is er geen duidelijke ideologische ondergrond. Heel duidelijk is dit: In Italië is op het ogenblik een N.S.I., een fascistische partij. Die N.S.I. heeft twee ideologen. Dat is meer dan de fascistische partij in de tijd van Mussolini had. Die twee ideologen zijn meneer Plebe, en meneer Evola. De 1e is een man die je zou . . . hij is geïnterviewd een paar maanden geleden, het enige wat daar uitkwam was dat het communisme bestreden moest worden dat de orde en de rust weer in de maatschappij moest komen, en dat de democratie niet zo'n gelukkige zaak was. Meneer Evola die schrijft al dertig jaar, en dat is een volstrekte fascist, dat is een man met een fascistische religie, tussen deze 2 stromingen is vrijwel geen enkele overeenstemming. En je kunt in het Nazisme ook talloze voorbeelden van onderlinge tegenstellingen vinden. Je kunt niet zeggen dat de "ras, bloed, en bodemm" theorieën het fundament zijn van alle fascisme. Je kunt ook niet zeggen, en wat dat betreft ben ik het helemaal niet eens met de Marxisten, dat het fascisme een product is van een neo-kapitalistische, een monopolie-kapitalistische samenleving. Dat is een versimpeling, ik geloof zeker dat een monopolie-kapitalistische samenleving iets nodig heeft waaraan het fascisme in vele opzichten kan voldoen. Maar het Gaullisme voldoet daar ook aan. En het Gaullisme, natuurlijk zijn er meer verwantschappen, maar het Gaullisme zou ik geen fascisme willen noemen. Maar hoe moeilijk het is om een sluitende omschrijving daarvan te geven, dat hoop ik toch wel duidelijk gemaakt te hebben.

VRAAG:

Heeft U dan wel een omschrijving van wat men onder democratie verstaat?

ANTWOORD:

Ja, dat vind ik heel wat makkelijker te omschrijven. Op zichzelf is democratie natuurlijk een ideaal beeld. Waarvan je kunt zeggen: het is de vraag of dat ooit absoluut te bereiken valt.

Maar democratie is die regeringsvorm waarbij het volk zichzelf regeert.

En hoe je dat uitwerkt, zal aan verschillende omstandigheden liggen, maar dat heb ik al in de inleiding gezegd. Democratie behoeft geen parlementaire democratie te zijn. Het Anarchisme bv. streeft naar de directe democratie vanuit de basis. Dus de arbeidsgemeenschappen, de buurten, de wijken etc., besturen zichzelf. En kiezen uiteraard voor het dagelijks bestuur mensen, om het uit te voeren, die ook weer direct afzetbaar zijn, en een verantwoordingsplicht hebben.

Als ik dat voorbeeld van van Maarsseveen aanhaalde waarin hij zegt: de regering zou moeten worden gekozen door en uit het parlement — ik laat de discussie terzijde hoe het parlement gekozen moet worden — dan is dat veel logischer, veel democratischer vorm dan wanneer je zegt: het volk is het parlement, en het volk is de regering, of de koning benoemt de regering, of de partijen doen het.

VRAAG:

Dus als ik U goed begrijp vindt U de parlementaire democratie nu nog maar een begin?

ANTWOORD:

Nou ja, of het een begin is . . . maar het voldoet zeker niet aan het ideaal beeld van de democratie.

VRAAG:

De antwoorden die U nu geeft, maken een stuk genuanceerdere indruk, dan datgene wat U in uw betoog zei.

Ik vond Uw betoog eigenlijk zo'n simplificatie van menselijk gedrag en van politiek gedrag en bewegingen en confrontatie's, het draaide om autoritaire beweegredenen, en om democratische bewegingen.

Illustratief zijn uitspraken als: de 2e wereldoorlog is niet gevoerd om het fascisme te verslaan. Ja natuurlijk is de 2e wereldoorlog niet gevoerd om het fascisme te verslaan, maar dan krijg je een beeld dat zó gesimplificeerd is, dat je denkt, van: Hoe kun je dat nou in enkele zinnen goed weergeven . . .

Wat me ook opgevallen is dat de Heer Rogier, dan niet met name, maar toch ongemerkt een soort komplot sfeer schilderde.

ANTWOORD:

Om met het eerste te beginnen: Ik geloof zeker dat in het sentiment dat in iedere oorlog een grote rol speelt, dat daarin de strijd tegen het fascisme zeer belangrijk is geweest, en ook dus een zeer grote rol heeft gespeeld in de bereidheid van de volkeren om die strijd te voeren. Speer zelf zegt in zijn memoires, dat hij jaloers is op de wijze waarop in Engeland een democratische regering het volk weet te mobiliseren omdat hem dat in een autoritaire staat niet zou lukken op deze wijze. Natuurlijk heeft dat een grote rol gespeeld. Maar ik zou bijna cynisch willen zeggen: Meer in de propaganda voor die oorlog dan in de beweegredenen om die oorlog ook werkelijk te beginnen.

Het is onmiskenbaar dat Nazi-Duitsland jarenlang door Engeland, door de Conservatives, werd beschouwd, als een bolwerk tegen het communisme. En dat zij het extremisme daar

volstrekt hun gang lieten gaan, dat de Jodenvervolging alleen preekstoelachtige verhalen in het westen ten gevolg had, maar geen daadwerkelijke reacties opleverde in de politiek. Pas toen inderdaad die functie van Nazi-Duitsland als bolwerk tegenover het communistische gevaar wegviel door het pact dat Hitler sloot, betekende dat de fatale schok die Engeland tot de oorlog bracht.

Dat het motief van het anti-communisme een grote rol heeft gespeeld in de houding tegenover het fascisme, kan geloof ik wel geconstateerd worden. En wat complotten betreft, daar kan ik kort in zijn. Er vindt geen staatsgreep plaats waaraan geen complotten aan zijn voorafgegaan. Het lijkt mij helemaal niet on-historisch om te zoeken naar die complotten en ook zelfs om complotten te zoeken daar waar later uit historisch onderzoek blijkt dat ze er niet zijn geweest.

VRAAG:

Ik heb ook niet gesuggereerd dat er complotten bestaan, maar als U zegt, in de laatste woorden van Uw inleiding daarstraks, dat de Westerse neiging tot kollaboratie met de zittende machthebbers opvallend is, dan zal je dat kunnen variëren door te zeggen: de menselijke neiging om geloof te hechten aan complotten van de andere zijde is ongelofelijk groot.

En natuurlijk bestaan er complotten, en die zijn er ook wel geweest, maar ik vind het een gevaarlijk element, en dat element geeft meestal dat gevoel van: Als er een demonstratie tegen Vietnam is, dan wordt er gemakkelijk gesuggereerd dat daar bv Peking achter zit.

Je kunt er legio voorbeelden van opnoemen.

ANTWOORD:

Ik ben het volledig met U eens, maar ik vind dat U daarbij een slecht voorbeeld aangeeft, want wanneer ik zeg dat de groot-industrie en de Nato etc in Italië er op het ogenblik geen belang bij hebben om de fascistische partij aan de macht te brengen, dan is dat een doodnormale cynische verklaring van waarom zij in het ene land zich wel achter een staatsgreep stellen van uiterst recht, maar waarom ze het in een ander land niet doen.

En namelijk inderdaad alleen omdat hun belangen meer gediend zijn in dat land dan bij het voortbestaan van een huidige vorm van regering en in andere samenleving bij het aan de macht komen van een kleine groep.

VRAAG:

Ik geloof dat meneer Rogier een beetje met de feiten in de war zit. In 1939 op 21 augustus werd een pact gesloten tussen Duitsland en Rusland, maar reeds vóór de totstandkoming van dit pact was door Engeland en Frankrijk een garantie gegeven aan Polen in geval van een Duitse aanval.

ANTWOORD:

Tussen de sluiting van het pact en het uitbreken van de oorlog zijn er nog onderhandelingen gevoerd tussen Engeland en Duitsland. Er is tot aan de laatste dag gearzeld aan de engelse kant of ze consequenties zouden trekken, of garanties zouden geven. Ik heb hier op dit moment de feiten niet bij de hand, maar ik kan ze wanneer dat nodig is geven.

VRAAG:

Als Uw stelling recht wordt gedaan dat de regering a.h.w. een commissie moet zijn gekozen uit en door het parlement, dan wordt het parlementaire werk nog weer een zaak van specialisten.

ANTWOORD:

Ik begrijp wat U bedoelt, U ziet het gevaar dat als het parlement de regering zou moeten kiezen dat er in de partijen veel meer technocraten een rol gaan spelen. Ik geloof eerlijk gezegd dat dat laatste niet afhankelijk is van een vorm van regeringskeuze, zoals ik die zou voorstellen, hoewel ik niet precies weet wat ik zou voorstellen, maar die keuze vanuit het parlement dat maakt geen verschil met wat daar nu plaatsvindt. Want nu zie je juist van alle kanten dat de technocraten een grote rol gaan spelen. Ik denk eerlijk gezegd dat eerder het omgekeerde zou gebeuren. Dat als er meer rechtstreekse vertegenwoordigers komen, en wanneer ook de partijen niet meer als zo'n enorme buffer optreden tussen de bevolking en het parlement, dat dan het vertegenwoordigende element een grote rol gaat spelen.

Wat ik op het laatst zei in mijn inleiding, oh nee, als antwoord op één van uw vragen. Als je meer het anarchistische ideaal zou verwerkelijken en teruggaat naar de basis, naar de arbeidsgemeenschap, in de buurten, de wijken, etc., dan is het specialisme uiteraard een veel minder belangrijk gegeven. En dan zal in federale vorm gestreefd moeten worden naar het aantrekken van deskundigen, die als adviseurs optreden.

Maar dan ligt de macht wel degelijk bij de bevolking zelf, en niet bij de specialisten.

VRAAG:

Mag ik daar even op inhaken? U heeft zojuist prof. v. Maarsseveen genoemd, het is alleen maar een kleine aanvulling, hij heeft op een congres te Groningen enkele moderne media erbij gehaald, en directe democratie heeft hij als mogelijkheid gezien. De volgende: Wij hebben een apparaatje in de kamer, daar kunnen wij een ponskaart in doen, waardoor wij keuze maken over een aantal zaken, die onmiddellijk door een circuit worden doorgestuurd, hetzij lokaal, provinciaal of landelijk, waarbij het dan ook mogelijk zou zijn, dat er een bepaalde waarde aan onze stem wordt gehecht.

Neem ik als voorbeeld: De abortuskwestie. Dan zouden de heren van 85 een veel mindere stem in het kapitaal hebben dan de dames van bv 18 jaar, en op deze wijze zou een directe democratie heel veel problemen opheffen.

Ik vindt dit een erg mooi voorbeeld.

ANTWOORD:

Zo is het. Het enige punt is erbij, dat je met een referendumpolitiek toch, geloof ik, verschrikkelijk op moet passen. Want als wij op het ogenblik een aantal dingen als bijvoorbeeld op het culturele vlak, het CRM beleid zou voorleggen aan een volksstemming, dan zou de uitslag heel wat erger zijn dan wanneer er een rechtse regering zou zijn.

VRAAG:

Nu vallen we dus meteen op het probleem van informatievervalsing. En ik weet niet of men bereid is om daar naar te luisteren. Een heel andere vraag is: Het fascisme, dat U nou zo bezien heeft als een partij, een beweging, een regeringsstelsel, dat helemaal aan de macht is, kun je ook bezien als een bepaalde houding en ik dacht dat Dhr Rogier wel de nadruk heeft gelegd als fascisme als houding. En hij spreekt daar nog al cynisch over, dat het eigenlijk in de mens zit als zodanig.

ANTWOORD:

Ja, ik heb al gezegd we houden ons dacht ik vooral bezig met de historie, en het is een beetje goedkoop als ik zeg dat ik me daar achter terugtrek, ... maar ik ben het wel erg met U eens dat het voornamelijk een kwestie is van de menselijke relaties, en menselijke mentaliteit. De autoritaire structuren van onze samenleving die tot in de kleinste radertjes

in gezinnen ect optreden, waar uiteraard het politieke gevoel en de economische structuren ook uit voortkomen.

Het kapitalisme bestrijden zoals het Marxisme dat zo heeft geprogageerd, in het grijpen van de macht, het overnemen van de machtsstructuren, maar dan zoals Lenin zei, ten dienste van het volk, ik geloof dat je daar helemaal niets mee opheft, en dat wat in Sowjet-Rusland gebeurd is, geen gevolg is van het optreden van bepaalde mensen, maar dat het inherent is aan de Marxistische theorie van de machtsovername, dat dat er uit voort moest komen. Als het woord fascisme moet worden toegepast op andere dan de Italiaanse of de Duitse situatie dat daarvoor in hoge mate uiteraard ook de Russische Communistische samenleving voor in aanmerking komt.

VRAAG:

Ik heb U al verscheidene malen het woord "Ordening" horen gebruiken. Ik dacht dat er een kleine verwarring over dat woord is ontstaan. Colijn hoorde toch duidelijk aan de liberale kant? Ordening kan plaats vinden naar politieke of sociale richting. Als je alle ordeningsrichtingen op één hoop gooit, maak je niets duidelijk.

ANTWOORD:

Ik heb, als ik me goed herinner van Colijn uitdrukkelijk gezegd dat hij daar niet bij hoorde, bij die ordenaars. Ik heb hem een oud-liberaal genoemd, en ook gezegd dat Colijn daarom minder geschikt was om die rol op zich te nemen van laat ik zeggen de fascist, omdat dat element van het fascisme bij hem nou net ontbrak.

Voor wat die andere ordenaars betreft: Hein Vos en de Christen-historische bij elkaar noemen zich één gezelschap. Er zijn in de dertiger jaren conferenties gehouden waarbij ze gezamenlijk optraden. De groep van Walsum, ik zal het als het nodig is wel opzoeken, heeft een Christelijk historisch congres gehouden over de korporatieve ordening.

En onder de jonge katholieken precies één. De mensen van de doorbraak in 1945 die komen niet voor niets uit de groepen van de Katholieke Staatspartij, de Christelijk Historische, de socialisten en de democraten.

Dat zijn de mensen die al in de dertiger jaren bezig waren aan de korporatieve ordening. De een meer naar de staatkundige vorm, de ander meer zuiver economisch. Maar dat laatste, en daar kunnen we nog een hele middag over praten is natuurlijk op zichzelf geen te scheiden zaak. Je kunt geen economische ordening maken die niet van grote invloed is op staatkundige verhoudingen.

VRAAG:

1e: Wilt U iets zeggen over de houding van koning Leopold van België en diens weigering België te ontvluchten in 1940?

2e: Naar mijn mening besteedt U te weinig aandacht aan de invloed van de religie op de politieke levenshouding.

Mag ik dan nog even iets vragen? U spreekt van supranationale vormen bv in de Europese beweging. Denkt U niet dat een rechtschapen socialist zoals Schumann, die eigenlijk de man is van de Europese gemeenschapsvorm, juist een niet-democratische vorm heeft gekozen om bepaalde redenen. Ik meen dat deze persoon heus wel Europese gedachten had, in het belang van de mensheid.

ANTWOORD:

Om met het laatste te beginnen: Robert Schumann een oprecht socialist noemen, dat zal ik maar liever niet doen, daar komt bovendien bij dat de vorming van Europa, van één Europese regering, dat is natuurlijk voornamelijk een zaak, die het gevolg is van het feit

dat Europa ten opzichte van de wereldmachten die zich gingen ontwikkelen een steeds minder belangrijke rol ging spelen. En daarbij speelt de economische vergroting, het monopolie-kapitalisme een grote rol. Dat er oprechte bedoelingen ook geweest zijn, ik bedoel voor zover je oprecht verstaat als een grotere eenheid bereiken, het niet onderling met elkaar in strijd zijn ect. Dat weet ik wel, ik neem het ook graag aan, er zijn bewegingen geweest die dat hebben nagestreefd, maar dat die daarbij een grote invloed hebben gehad, dat meen ik toch ernstig te moeten betwijfelen. Afgezien van de vraag of het streven naar grotere eenheden wel zo'n gelukkig verschijnsel is. Men zou zich kunnen afvragen in de geschiedschrijving of juist de vorming van machtsblokken niet een van de grootste onrustfactoren in de geschiedenis is geweest. Blokken als de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie zijn voor de wereldvrede eerder een gevaar dan een steun geweest.

Ja, dat ik het confessionele element verwaarloosd heb, als ik het zo mag samenvatten. Ach, er werd mij gevraagd de anti-democratische zaken te bespreken. Dat er mensen zijn geweest, met name mensen als Niemöller die het hebben opgenomen voor de joden, dat er ook in de dertiger en de twintiger jaren fel verzet is geweest dat er in Nederland een kommitee voor waakzaamheid, eenheid door democratie ect., hebben bestaan, allemaal tot Uw dienst. Maar dat was mijn opdracht niet, ik moest juist aangeven de gevaren die er voor de democratie waren. En dan had U in het begin Uw eerste vraag dat kan ik niet meer lezen . . . . . Oh ja, de Prinses de Réthy, nou dat speelt in de oorlog, maar het is uitdrukkelijk zo dat de koning van België voor de 2e wereldoorlog de buitenlandse politiek zelf heeft gevoerd. Hij heeft mensen als Spaak, en ook Hendrik de Man op missies gestuurd naar verschillende landen om een soort neutraal blok te vormen. Hij heeft gezorgd, hij heeft de opdracht gegeven dat België zich losmaakte van de Locarno-afspraken, en hij heeft uitdrukkelijk zelf geweigerd om uit België te vertrekken, hij heeft aan zijn ministers, die hij overigens niet eens wenste te ontvangen tijdens de oorlog, en toen ze toch bij hem kwamen, heeft hij ze in staande audiëntie medegedeeld dat hij van plan was te capituleren voor de Duitsers, om in samenwerking met de Duitsers een regering te vormen. Dat is niet gebeurd omdat de Duitsers geen garanties wensten te geven. Die eisten een volledige capitulatie.

Als het aan de koning gelegen had was er een Vichy-regering onder zijn leiding in België gevormd.

VRAAG:

Maar waarom ging hij dan niet weg zoals koningin Wilhelmina in Nederland?

ANTWOORD:

Omdat Koningin Wilhelmina, misschien niet altijd, maar toen een volstrekt juiste opvatting had van de constitutionele plicht, namelijk toen de regering zei dat zij met de regering het land uit moest gaan, dat ze dat toen deed. En de koning van België weigerde, zoals hij altijd geweigerd had vanaf 1934 toen hij koning geworden was om zich aan zijn constitutionele plichten te houden.

VRAAG:

Waarom is volgens U een directe keuze van de regering uit het parlement zo veel beter?

ANTWOORD:

Ik heb dit niet als een geweldige vooruitgang geschetst, ik heb het geschetst als een logische consequentie uit het parlementaire stelsel. Ik heb daarbij van Maarsseveen aangehaald, die zei: Het benoemen van een regering buiten de volksvertegenwoordiging of zelfs als een macht er tegen, dat is een inkonsequentie in het parlementaire stelsel.

Als het zo zou zijn dat de regering als dagelijks bestuur uit het parlement wordt gekozen dan wil dat natuurlijk helemaal niet zeggen dat de problemen die U daar noemt, daarmee opgelost zijn, dat de buiten-parlementaire machten daarmee zijn gestopt. Ik heb dan ook niet daarvoor gepleit, voorzover ik ergens voor zou willen pleiten, is het voor het verleggen van de beslissingsmacht naar de kleine eenheid naar de basiseenheden. En de vorming dus van federaties tussen deze eenheden.

VRAAG:

Naar aanleiding wat er ter sprake is gekomen in de discussie ziet U dan niet het gevaar dat wanneer we verder op deze wijze gaan democratiseren dat de regeringen nóg minder in staat zijn om tegen de problemen maatregelen te nemen. Vanmorgen is het voorbeeld van de auto genomen, maar er zijn zeker andere voorbeelden te nemen. Als er impopulaire maatregelen genomen moeten worden, dat die dan uitblijven . . . . uit vrees, daar men bang is om kiezers te gaan verliezen.

ANTWOORD:

Ja, dat is dan wat concreet vandaag in België is gebeurd. Omdat niemand bepaalde economische maatregelen voor zijn verantwoording wil nemen, hef je in feite de partijverantwoordelijkheid voor de regering en in feite dus ook de parlementaire macht op.

Dan vorm je een nationale regering, die alleen maar uit die top bestaat. Maar als je nou terug zou gaan naar de basis, het is wel simpel te zeggen hier, maar het is op zichzelf een vrij-utopische gedachte van mij omdat daarmee die hele maatschappij-structuur zoals we die nu kennen, de hele economische structuur in feite wordt ondergraven. Dus je praat over een totaal andere maatschappijvorm.

VRAAG:

Ik zou het op prijs stellen als U een concreet antwoord gaf op deze vraag: Hoe denkt U de mensen te laten denken in de algehele situatie, dat die mensen dan rijp zullen zijn om te doen wat de regering wil ja of nee.

ANTWOORD:

Ja, die regering zijn de mensen. Ik zei al tegen hem: Je krijgt een totaal andere opbouw van de maatschappij.

Er zijn nu CAO-onderhandelingen tussen werknemers en werkgevers van een bepaalde bedrijfstak. Het gaat met die bedrijfstak uitermate slecht. De werkgevers van die bedrijfstak zeggen: tegen de werknemers: Jongens jullie moeten er ook wat voor over hebben, anders worden we opgeheven, Jullie salarissen, jullie sociale voorzieningen moeten teruggedrongen worden. Dan zegt de vakbond nù: Geen sprake van. We hebben niets met jullie moeilijkheden te maken, we hebben algemene arbeidsvoorwaarden waarvoor de vakbond vecht. Als er een situatie is ontstaan waarbij de arbeiders hun eigen bedrijf leiden, hun eigen voormannen kiezen en het gaat met het bedrijf slecht, is het de zaak van die arbeiders geworden. Dan zullen zij impopulaire maatregelen zelf nemen, omdat ze hun bedrijf wensen te handhaven.

VRAAG:

Maar zullen de arbeiders die dat bedrijf dan leiden de noodzaak inzien van bv. loonsverlaging, en de gevolgen daarvan kunnen overzien.

ANTWOORD:

Daar zullen zij uiteraard deskundigen voor vragen.

VRAAG:

Maar zullen ze dan met die deskundigen meegaan?

ANTWOORD:

Ik denk het wel, want het is dan volstrekt eigen belang van ze.

VRAAG:

Ook als ze het niet begrijpen?

ANTWOORD:

Misschien niet, maar dan heffen ze zichzelf op.

VRAAG:

Mag ik een voorbeeld noemen uit eigen omgeving?

Ik woon in een straat, en daar staan veel bomen, bomen die binnenkort zullen sneuvelen. Want de straat moet verbreed worden, want het verkeer wordt steeds drukker. Van diegenen die aan die weg wonen zijn de meningen verdeeld. Sommige willen geen bladerrommel op de weg, de bladeren die in het najaar gaan vallen. Zoudt U het begrijpelijk vinden dat de mensen die van de weg gebruik maken, en diegenen die zo'n hekel hebben aan de bladeren dat die dan niet democratisch beslissen: die bomen moeten weg. Terwijl de milieu-deskundigen zeggen: die bomen moeten blijven staan. Ik ben heel pessimistisch, en denk dat die bomen weggaan.

ANTWOORD:

Ik ben met U even pessimistisch in zulke gevallen. Maar niet in het geval dat ik als voorbeeld aanhaalde. Want daar gaat het op grond van hetzelfde eigen belang, en zullen dan die maatregelen wel goedgekeurd worden. Ik ben pessimistisch voor wat betreft talloze zaken die in onze samenleving moeten worden opgelost dat die bij een democratische vorm beter zouden gaan dan wanneer ze in een autoritaire vorm moeten worden opgelost. Heel de problematiek die door de club van Rome is aangesleuteld en de vragen waar Manholt zich zo achter heeft gesteld, daarvan weet men heel goed, in de kring van Manholt ook, in de Partij van de Arbeid etc. dat dat werkelijk alleen maar oplosbaar is op korte termijn, in de huidige omstandigheden en bij de mentaliteit van de mens zoals hij nu is, wanneer daar op zeer autoritaire wijze beslist gaat worden. Want dat betekent het terugdringen van de industrie etc.

VRAAG:

Denkt u niet dat bij het verleggen van de beslissing van de top naar de basis het risico groot is van een strijd van allen tegen allen of groepen tegen groepen?

ANTWOORD:

Dat gevaar is zeker aanwezig. Dan kom je op de levensgrote tegenstellingen die er, om het simpel te zeggen, in de beginselen van de Franse Revolutie liggen. De vrijheid en de gelijkheid, en op welke wijze deze beide idealen gezamenlijk te verwezenlijken zijn. Je kunt het in simpele vorm zeggen, dat uit het vrijheidsstreven het Liberalisme, uit het gelijkheidsstreven het Communisme is voortgekomen. En dat de combinatie van die beide blijkbaar, om het mooi te zeggen: in broederschap moet liggen, maar dat is toch slecht in konkrete vorm uit te leggen. En inderdaad, in deze anarchistische vorm zoals ik het schetste zitten die beide elementen van vrijheid en gelijkheid. Maar daarbij moet die vrijheid beperkt worden in gezamenlijk gedrag, in kollektief gedrag, en dan kom je inderdaad weer op die mentaliteitskwestie. En dat kollektief gedrag kan weer leiden tot gesundes Volksempfinden etc. Aan al deze dingen zitten grote gevaren maar ik geloof dat

de nadruk leggen op één van de beide zaken of de gelijkheid of de vrijheid altijd zal leiden tot vormen van diktatuur.

VRAAG:

Bent U niet van mening dat afweging van (soms) tegenstrijdige belangen het beste gebeurt door vrijheid te geven aan vertegenwoordigers die regelmatig voor hun beleid zich moeten verantwoorden?

ANTWOORD:

Ik zou graag met U meegaan, niet omdat ik dat zo graag doe, maar als ik kon geloven dat het waar is, dat het parlement de functie vervult, en kan vervullen die U daar nu van schetst. Toen Thorbecke optrad was het parlement, de vertegenwoordiging van de liberale burgerklasse. In die tijd functioneerde inderdaad het parlement zoals het bedoeld was: een vertegenwoordiging te zijn van de gegoede klasse. En dat werd naar het eind van de eeuw wel steeds verder uitgebreid, maar het streven van bepaalde sociaal democraten en ook linkse liberalen om het parlement te maken, de vertegenwoordiging van het hele volk, middels de invoering van het algemeen kiesrecht, is wel verwerkelijkt, maar het heeft niet geleid tot een werkelijke volksregering. Omdat in de tijd waarin de belangen van de leden van het parlement samen vielen met de belangen van de economische beheersers van de macht, dat die tijd ook de mogelijkheid gaf aan dat parlement, om daar in sturend te werken. Maar toen dat parlement de vertegenwoordiging was geworden nominaal van het hele volk toen kwamen die 2 machten met elkaar in strijd. En vanaf dat moment waren de economische machtshebbers degenen, die werkelijk de dienst uitmaakten. En aangezien binnen dat economisch stelsel nog een verdere verdichting optrad, een groep van leiders die steeds kleiner werd, was de macht van dat parlement nog verder verkleind ten opzichte van die kleine groep van economische machthebbers.

VRAAG:

U zit hier wel te simplificeren, als U spreekt over economische machten, maar misschien kunnen we die discussie beter uitstellen tot na de lezing van prof. de Jonge morgenochtend.

Overigens ben ik van mening dat Colijn in de oorlog niet meer gezegd heeft dan dat Duitsland aan het winnen was en dat we daar mee moesten leven. En later herziet hij zijn mening.

ANTWOORD:

Ik wil Uw suggestie graag volgen om de discussie over deze economische verhoudingen naar morgenochtend te verplaatsen, omdat we anders vooruit lopen op wat Prof. de Jonge gaat vertellen. Maar ik wil wel op een paar andere dingen nog wijzen. Over de macht van het parlement. Over de anti-parlementaire uitspraken van Colijn, daar zou een aardige bloemlezing van te maken zijn. Voorbeelden van de wijze waarop Colijn bij de regeringsformaties heeft geprobeerd in de 30er jaren en ook allang daarvoor om op een andere manier de zaak te regelen dan volgens de parlementaire gewoonten in Nederland gebruik zou zijn, zijn ook legio. Laat ik alleen maar denken aan het laatste kabinet Colijn welke onmiddellijk door het parlement werd weggestemd.

Maar wat niet zeggen wil dat Colijn niet juist meestal zo wenste te manoevreren dat hij het parlement nog net niet tot deze daad bracht. En daarom was in mijn inleiding mijn betoog ook steeds: dat Colijn er bijna altijd in geslaagd is om een betere oplossing te vinden dan wat de fascistische extremisten poogden te doen. Maar als anekdotes wil ik

nog wel even twee dingen vertellen. Toen de wet werd aangenomen van het ambtenarenverbod voor politieke partijen toen stond daar behalve de Communisten ook de N.S.B. op.

En de historische voorstelling daarna is eigenlijk zo geweest dat men meent dat het speciaal te doen was om de N.S.B. Maar het oorspronkelijke voorstel door Colijn in de ministerraad gedaan bevatte de NSB niet. Het was zijn bedoeling juist om de NSB niet onder het ambtenarenverbod te laten vallen.

Het is toch uiterst merkwaardig dat hij een voorstel in het kabinet brengt, waarin de NSB niet staat, en dat hij als daarop gewezen wordt, zegt dat hij eerst nog even met Mussert wil gaan praten.

Het is duidelijk dat ook van de kant van de fascistten verschillende malen steun verleend is juist aan Colijn. En over de interpretatie van de kwestie van het ambtenarenverbod verschillen wij duidelijk van mening, maar ik heb nog een ander voorbeeld waaruit blijkt hoe autoritair de houding van Colijn was. In 1933 moest Colijn als minister van Koloniën vragen beantwoorden van de Communist Rustamavendi.

Die stelden de volgende vragen:

Wil de regering mededelen waarom ze is overgegaan tot het beperken van de vergaderrechten van verschillende politieke verenigingen in Indonesië en waarom zij een reeks andere maatregelen heeft genomen die verder de vrijheid van drukpers en vergadering voor de Indonesische bevolking wil beperken.

De tweede vraag:

Wil de regering mededelen welke gebeurtenissen in de nacht van 1 augustus jl geleid hebben tot de arrestaties in Batavia van de heer Soekarno. En dan volgen er nog enige vragen:

Staan deze maatregelen in verband met de aanstaande processen tegen de mannen van de "Zeven Provinciën", en tenslotte is de regering bereid die maatregelen te treffen waardoor onverwijd bovenvermelde maatregelen worden ongedaan gemaakt.

Colijn antwoordt dan als volgt:

Nopens de door de steller der vragen bedoelde maatregelen der Indische regering zijn hier nog geen bijzonderheden bekend. Overigens worden de vragen als volgt beantwoord:

Vraag 1 + 2: Omdat de Indische regering een en ander nodig oordeelde.

Vraag 3: NEEN,

Vraag 4: onbekend,

Vraag 5: NEEN.

Ik weet niet wat democratie is, maar . . . . . (gelach in de zaal)

Toen Colijn in 1919 gevraagd werd om minister-president te worden toen heeft hij serieus voorgesteld om de functies die hij had te combineren, namelijk directeur van de BPM, met het minister-presidentschap.

Er zijn talloze voorbeelden aan te halen van de wijze waarop Colijn zich verhiel tot de democratie, waaruit duidelijk is dat Colijn geen vriend van het democratische stelsel was.

VRAAG:

Bent U niet met mij van mening dat de positie van het politieke conservatisme er in vele beschouwingen bekaaid af komt?

ANTWOORD:

Inderdaad moet ik toegeven dat het conservatisme als politieke stroming zeker een veel grotere historische bemoeienis zou vereisen. En dat in het nazisme en fascisme een belangrijk element konservatisme was. Ik zei net dat als Speer op Hitlers plaats was

komen te zitten, dat dan waarschijnlijk de kansen voor het Nazisme groter waren geweest, maar één van de redenden was geweest dat Hitler zowel in zijn strategie als in zijn politieke opvattingen, uitdrukkelijk 19e eeuwse opvattingen had, en dat hij daar ook duidelijk blijk van heeft gegeven in zijn geschriften en redevoeringen.

OVERIGE ARTIKELEN

H. Smeets

KANTTEKENINGEN BIJ AANTEKENINGEN. EEN IETWAT POLEMISCH ANTWOORD AAN JAN KLOMP

Jan Klomp heeft gelijk: dit onderzoek moet niet overschat worden. Dat geldt overigens voor alle onderzoeken; dat geldt met name voor Küppers die — hoewel onopgemerkt door Klomp — zo'n autoriteit in het Nederlandse geschiedeniswereldje aan het worden was, dat wij — in onze methodologische onschuld — korte tijd het idee koesterden om door een Nederlandse tegenhanger de relativiteit en tijdelijkheid van dit soort onderzoek-resultaten aan te tonen. Maar Küppers werd al snel als voorbeeld losgelaten toen we ons serieus met de opzet van ons onderzoek gingen bezighouden. Wat Küppers met een uitgebreide staf en een goede outillage klaarspeelde, is uiteraard moeilijk door een groep noodgedwongen doe-het-zelvers te realiseren in het kader van een doktoraalbijvak. Naar de huidige maatstaven is zelfs het nu afgeronde onderzoek een bijzonder tijdrovend studieobject geweest.

We zijn overigens nog steeds tevreden over dit deel van onze studie: zoals Jan Klomp tijdens colleges en praktika *leerde zich methoden en technieken eigen te maken*, zo hebben wij door middel van dit onderzoek een dergelijk *leerproces* doorgemaakt: je leert een enquêteformulier op te stellen en je ervaart wat het betekent als je teveel ineens wilt vragen; je leert enquêtegegevens coderen, ponsen en computerresultaten verwerken; je maakt daarbij fouten die weer gecorrigeerd moeten worden; je leert wat het is om geen twee jaar "methoden en technieken van onderzoek" vooraf gevolgd te hebben; kortom: je leert vallen en opstaan.

Ja, hoor ik Jan Klomp al zeggen, maar waarom moet je dan zo nodig die — op zichzeld waardevolle — bijvakstudie publiceren? Dat behoeft inderdaad enige explicatie. Onze opvatting was dat dit onderzoek *niet* gepubliceerd diende te worden, omdat het te zeer een oefening en te weinig een verantwoord onderzoek was. We hebben ons niettemin over laten halen om het in KLEIO te publiceren, omdat we het met de argumentatie eens waren dat het zinvol kan zijn een onderzoekpoging met gebreken te publiceren, als die gebreken maar duidelijk wordenesignaleerd. Onze ervaringen zouden alleen daarom al waardevol zijn, omdat in Nederland door historici nog maar nauwelijks iets in deze richting is gedaan.

Volledigheidshalve vermeld ik daar bij, dat we enigszins zijn geschrokken toen we het onderzoek eenmaal in druk terugzagen, omdat de presentatie — ondanks vele relativerende opmerkingen in het verslag — aan het geheel een niet bedoelde allure gaf, die nog werd versterkt door de foutieve titelaanduiding op de voorpagina van KLEIO; daar stond namelijk: "Onderzoek interessesfeer leerlingen volgens Küppers". Vandaar dat ik het plezierig vind in deze reactie nog eens duidelijk deze voorgeschiedenis en relativering te kunnen verduidelijken. In dit opzicht ben ik het dus met de kritische opmerkingen van Jan Klomp eens; juist omdat we geen Nederlandse Küppers pretendeerden te brengen, juist omdat we ons bewust zijn van de beperkte waarde van onderzoek en resultaten. Ik wil echter niettemin op een aantal zaken nog wat nader ingaan, omdat Klomp in zijn methodologische ijver zich ook heeft laten verleiden tot de bekende spijkers-op-laag-water en zelfs tot op niets gebaseerde veronderstellingen om daardoor in de gelegenheid te

komen zijn terechte kritiek in een "doodklap" om te zetten. In alle bescheidenheid — zoals leerling-onderzoekers betaamt — signaleer ik een boemerangseffekt.

Spijkers-op-laag-water; dan bedoel ik bijvoorbeeld Klomps opmerking over historische belangstelling en persoonlijke interessesfeer: als je eerst vermeldt, dat je wilt onderzoeken hoe de historische belangstelling van leerlingen is, en je deelt in de volgende alinea mee dat naast de persoonlijke interesse nog een aantal zaken met betrekking tot de historische belangstelling verder worden onderzocht, zullen weinigen het begrip "persoonlijke interesse" zo uit de context halen, dat daarbij speciaal gedacht wordt aan het verzamelen van lucifermerken of het bijwonen van de thuiswedstrijden van Ajax.

De opmerkingen over de doelstelling van ons onderzoek bevreemden mij overigens in hun totaliteit enigszins. Historische belangstelling is belangstelling voor geschiedenis — mocht de lezer dit een overbodige herhaling vinden, dan ben ik dat met hem eens. De doelstelling van het onderzoek was te weten te komen hoe groot die belangstelling bij leerlingen was *naar hun eigen overtuiging* — de overige doelen werden hiervan afgeleid.

De aard van de historische belangstelling was niet vooraf te definiëren, omdat die juist door het onderzoek aan het licht moest komen.

De opmerkingen over het curriculum zijn wezenlijker, maar m.i. wel onjuist: Jan Klomp beschrijft één methodische benadering om de invloed van het curriculum op de historische belangstelling van leerlingen vast te stellen. De constante die hij aanhoudt is een bepaalde groep leerlingen die gedurende een aantal jaren gevolgd zou moeten worden om betrouwbare gegevens te verkrijgen. Wij zijn van een andere constante uitgegaan, namelijk het curriculum zelf. Nadat vastgesteld was dat het curriculum op de bij ons onderzoek ingeschakelde scholen enige jaren ongewijzigd was gebleven, konden wij zelfs door een moment opname een aantal trendmatige conclusies trekken ten aanzien van deze materie.

De uiteenzetting van Klomp over het bestaan van verschillende soorten onderzoek is voor de lezers zinvolle informatie maar zegt nog niets over de legitimiteit om in het kader van een bijvakstudie exploratie-onderzoek te verrichten. De opmerkingen over het overdoen van Küppers werk zijn in dit verband niet relevant, omdat we meer dan eens in ons onderzoek vermelden dat we niet hetzelfde onderzocht hebben.

Erg moeilijk te volgen wordt de kritiek van Klomp als hij dit gedeelte van zijn artikel afsluit met de opmerking: "Nu beperken ze zich ertoe te registreren hoeveel belangstelling elke respondent van zichzelf meent te hebben". Voor wie onze verantwoording bij de doelstellingomschrijving (p. 315) heeft gelezen zal deze constatering niets nieuws betekenen; wie pleit voor onderzoek gebaseerd op vooraf geformuleerde doelstellingen kan hierop nauwelijks kritiek hebben.

Klomps kritiek op de door ons gehanteerde categorieën is terecht, maar we gaven zelf al aan dat we ons daar bewust van waren. De aansporing om geen waarde te hechten aan conclusies, gebaseerd op de indeling in categorieën, is lichtelijk overbodig als wij al stellen dat er geen afzonderlijke conclusies te trekken zijn.

Met "andere methodologische bezwaren" begint Jan Klomp dan ten slotte aan een cursus "hoe creëer ik mijn eigen bewijsmateriaal". Ik kan daar kort over zijn: Het is niet alleen erg onwaarschijnlijk, het is zelfs bezijden de waarheid om te veronderstellen dat slechts eigen leerlingen ondervraagd zijn. Ook de vooronderstellingen ten aanzien van de introductie van de enquête zijn uit de lucht gegrepen. Naast technische informatie over het invullen van het formulier werd slechts medegedeeld dat het hier ging om een onderzoek in het kader van een doctoraalstudie.

Wat heeft het verder voor zin om steeds maar te blijven herhalen dat we een onderzoek à

la Küppers hebben gehouden? De oppervlakkige lezer kan misleid zijn door de titelpagina, maar een serieuze criticus kan het toch niet ontgaan zijn dat wij uitdrukkelijk in ons verslag dat etiketje afwijzen.

Waarom kan vervolgens de brugklas van het MAVO niet bij de drie- en vierjarige MAVO gerekend worden zonder dat dat gegevens over dat schooltype onzuiver maakt? Of heeft de criticus MAVO III/IV gelezen als derde en vierde klas? Dat is toch geen schooltype! Ter afsluiting nog één opmerking over het volgende citaat: "... dat dit aantal voldoende is omdat ze slechts naar trends zochten. Dit laatste is al bekend omdat het hier een exploratieonderzoek betreft". De lezer moet dit deel nog maar eens in zijn context bekijken, maar wat hier gebeurt is uniek: Klomp verteld aan het begin van zijn kritiek dat hij geconstateerd heeft dat wij een exploratieonderzoek hebben gehouden; vervolgens ontleent hij aan ons verslag de mededeling dat we slechts naar trends zochten, om die opmerking dan af te kunnen doen met een "dat wisten we al" — dat wekt de indruk alsof wij ons nodeloos en zonder het te beseffen herhalen, terwijl de herhaling door Klomp zelf geconstrueerd is door het hanteren van het begrip "exploratieonderzoek" naast onze aanduiding: "het zoeken naar trends".

Een slecht onderzoek, accoord; maar de kritiek is ook niet alles.

MEDEDELINGEN

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Experimenten Middenschool; brief aan de minister.

Door het bestuur is d.d. 8 oktober j.l. de volgende brief gericht tot de minister van Onderwijs en Wetenschappen.

Excellentie,

Krachtens haar doelstelling is de Vereniging van leraren in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.) uiteraard zéér geïnteresseerd in de positie der sociale vakken, en met name van het vak geschiedenis en staatsinrichting, in het onderwijs, óók in de middenschool, waarmee straks gaat worden geëxperimenteerd.

Naar het bestuur der V.G.N. vernam, worden thans begeleidingscommissies voor deze middenschoolexperimenten gevormd.

Gaarne zag onze vereniging, vertegenwoordigend de docenten in genoemd vak, voor zich een plaats in deze begeleidingscommissies ingeruimd.

Uw antwoord met belangstelling tegemoetziende,

met de meeste hoogachting,
namens het bestuur,

(w.g.) C.L.A. Daniëls, 1ste secr.

Mavo-applicatiecursussen

In het begin van dit schooljaar zijn alom in den lande (1100 cursisten in 52 plaatsen !) de applicatiecursussen voor geschiedenisdocenten aan het Mavo, uitgaande van de afdeling her- en bijscholing van het ministerie, gestart, na jaren aandringen van de zijde van bestuur en Mavo-commissie van onze vereniging. Drieduizend exemplaren van het Mavo-nummer van "Kleio" zijn ten gerieve van de cursisten extra bijgedrukt.

Advies "vakkenpakket"

Aan de sectie-Geschiedenis van de Academische Raad is desgevraagd advies verstrekt over de gewenste inhoud van het vakkenpakket voor hen, die geschiedenis willen gaan studeren. Het advies gedateerd 2 oktober 1973, luidt als volgt:

Op grond van de binnen gekomen opmerkingen van de subfaculteiten is het vrij eenvoudig een grootste gemene deler te vinden en dan een lijst op te maken van vakken die noodzakelijk, resp. wenselijk zijn.

Het bestuur van de VGN is van mening dat men andere wegen zou moeten bewandelen.

Uitgangspunt moet zijn: het omnivalente karakter van het diploma VWO, wat inhoudt dat alle bezitters van het diploma VWO zonder discriminatie gerechtigd zijn de geschiedenisstudie aan te vangen. Dit standpunt vloeit voort uit de bedoelingen van de wetgever en de actuele wensen van het ministerie van O. en W. Voorts zijn niet alle scholen (met name

kleinere scholen) in staat alle pakketwensen te realiseren, bv. de zo gewenste combinatie van de drie moderne talen.

Ons uitgangspunt impliceert dat de samenstelling van het vakkenpakket geheel of gedeeltelijk bepalend zal zijn voor de mogelijkheden tot verdere *specialisatie* in de geschiedenisstudie. Dat betekent het volgende:

- voor alle specialisaties geldt de *wenselijkheid* van het opnemen van de drie moderne vreemde talen in het pakket.
- voor verdere specialisatie in de Oudheid geldt de *noodzaak* van opname van Latijn en Grieks in het pakket.
- voor verdere specialisatie in de Middeleeuwen geldt de *noodzaak* van opname van Latijn in het pakket.

Deze lijst van wensen en eisen is verantwoord, al is zij beperkt. Daarin is rekening gehouden met het feit, dat de leerling van VWO-4 die het pakket kiest nog jong is en nauwelijks toekomt aan specialisatie in ruimere zin (bv. Oudheid, Nieuwe Geschiedenis), laat staan aan een specialisatie die verder reikt. Ook is er rekening mee gehouden dat wiskunde wordt gegeven tot en met VWO-4, wat in algemene zin voldoende is voor wat in de geschiedenisstudie geëist mag worden. Ter zake van vakken als economie I e.d. moet opgemerkt worden dat van studenten verwacht mag worden dat zij tijdens hun studie het een en ander kunnen bijspijkeren. De mogelijkheden facultatieve vakken als Spaans, computerkunde, e.d. te kunnen volgen zijn sinds de "32-30 maatregel" bijkans nihil.

Wij hopen dat dit advies van nut mag zijn bij uw beraadslagingen ter zake van ons onderwerp. Wij nemen de vrijheid er bij u op aan te dringen uw advies tijdig uit te brengen. Omdat de abiturienten vanaf februari 1974 tot een definitieve keuze worden genoopt, is het zaak dat de schooldecanen uiterlijk december 1973 op de hoogte zijn van de wensen van de universiteit.

Gesprek Numerus Fixus

Eind november zal een gesprek plaatsvinden tussen de sectie-Geschiedenis van de Academische Raad, de Organisatie van studenten in de geschiedenis in Nederland (O.S.G.N.) en ons bestuur over de al of niet wenselijkheid van een numerus fixus voor studenten in de geschiedenis.

Abonnementsgeld Kleio

Helaas gaven de gestegen exploitatiekosten van "Kleio" het bestuur aanleiding, het abonnementsgeld tot f 35,— per jaar te verhogen.

Vaklokalen

Daar de bestaande rijksnormen voor het inrichten van vaklokalen in 1974 aflopen, is contact met o.a. de inspectie opgenomen. De kwestie zal door het bestuur ten departemente worden aangesneden.

Conferenties buiten schooltijd

De departementale beslissing, alléén nog maar conferenties te subsidiëren, welke buiten schooltijd vallen, bleef onderwerp van bestuursoverleg. In ieder geval zal het bestuur voor de seminaria voor jonge leraren op het maken van een uitzondering blijven aandringen. Langs de ons daartoe ten dienste staande kanalen is deze kwestie ook in het Georganiseerd Overleg aanhangig gemaakt.

Buitenlandse betrekkingen

In de afgelopen weken is contact gelegd met het Internationaal Committee van de Historical Association, voorz. prof. Haley te Sheffield; ons werden inlichtingen gevraagd over onze werkzaamheden op didactisch en post-academiaal gebied. Ook kregen we bericht van het bestaan van een Belgische zustervereniging, de V.G.L. Deze contacten, alsmede die met Duitsland en eventuele te benaderen andere landen, komen in handen van de commissie-buitenland.

Voor elke zustervereniging zal een lid van deze commissie als contactpersoon optreden.

MEDEDELINGEN P.A.-COMMISSIE

Op de P.A.-conferentie 1974 zal op 26 januari spreken Prof.Dr. Thilo Vogelsang over
"Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik. Ein Vergleich
ihrer gesellschaftlichen Entwicklung und ihrer historischen Standortbestimmung".
Zie verder Kleio, sept. 1973 en het inlegvel in Kleio, oct. 1973

boekhandel & antiquariaat

"HIERONYMUS BOSCH"

Spuistraat 125 AMSTERDAM C Tel. 226682 bgg 98 1988

Postadres: postbus 12.018 Amsterdam - Bijlmermeer

Speciaalzaak in:

GESCHIEDENIS:

nederlandse geschiedenis en topografie, algemene geschiedenis, historische hulpwetenschappen, archeologie, kerkgeschiedenis, geschiedenis der wetenschappen, hekserij, alchemie, enz.

KUNSTGESCHIEDENIS:

esthetica, kunsttheorie, iconographie en symboliek, architectuur, schilderkunst, monografieën over schilders, beeldhouwkunst, ornamentiek, toegepaste kunst, boeken over antiek en curiosa, naslagwerk enz.

CATALOGUS GRATIS OP AANVRAGE!

Zojuist verschenen: C A T A L O G U S 3 1

NEDERLANDSE GESCHIEDENIS & TOPOGRAFIE (558 nrs)

inhoud: enkele standaardwerken, algemene studies, en historiografie, middeleeuwen (126 nrs) 16e — 17e eeuw (129 nrs) 18e — 19e eeuw, 20e eeuw, alsmede een collectie over:
scholen en onderwijsgeschiedenis, gedenkboeken, enz.
topografie (per provincie gerangschikt) genealogie

Inkoop van gehele of gedeeltelijke bibliotheken, maar ook van enkele stuks van waarde, dissertaties, doubletten enz. Met het opsporen van titels zijn we U gaarne behulpzaam.

BOEKHANDEL & ANTIQUARIAAT HIERONYMUS BOSCH (P.H. Kerssemakers) Postbus 12.018 AMSTERDAM Bijlmermeer

Winkel: Spuistraat 125: Kunstafdeling: gelijkvloers. Geschiedenis: Eerste etage.

Open: dag. van half één tot half zes.

Met ingang van 1 oktober 1973 zal de volgende regeling gelden voor het (na-)bestellen van Kleio-nummers:

U gelieve alle bestellingen *per Postgiro* te doen.

Het (de) door U gewenste nummer(s) van Kleio vermeldt U op de girokaart, waarop het hiervoor verschuldigde bedrag wordt gestort.

Storting, c.q. bestelling, uitsluitend op:

Postgironummer 128701, ten name van

Penningmeester V.G.N.
Vreeswijksestraat 329
's-Gravenhage.

met op girokaart vermelding van:

Kleio nummer .....
aantal exemplaren .....

De Kleio-nummers worden nagenoeg tegen kostprijs verkocht.

In de prijzen zijn administratie- en portokosten begrepen.

Indien het (de) gewenste nummer(s) niet meer leverbaar is (zijn), wordt de gestorte som gerestitueerd.

PRIJZEN van Kleio-nummers (m.i.v. 1 oktober 1973):

- Kleio-nummers van vóór 1971 (11e en vroegere jaargangen) per nummer f 4,—
- Kleio-nummers ("gewone" uitgaven) van 1971 en later (12 en latere jaargangen), per nummer . . . . . f 5,—
- "speciale" Kleio-nummers (jaargangen 12, 13, 14 etc.):
  - "Brugklas-nummer", jrg. 12, no 7/8 (152 pag.) . . . . . f 8,—
  - Bibliografie van de didaktiek van het geschiedenisonderwijs, jrg. 12, extra nummer (128 pag.) . . . . . f 7,50
  - Postacademica (1968-1971), jrg. 13, no 4 (116 pag.) . . . . . f 7,50
  - Postacademica (1971-1972), jrg. 13, no 12 (65 pag.) . . . . . f 6,50
  - CEGES-verslag en eerste CEGES-toets, jrg. 14, no. 1 (104 pag.) . . . f 5,50
  - "MAVO-nummer" (en o.a. Motivatie-onderzoek), jrg. 14, no 6/7 (115 pag.) . . . . . f 7,50

AANTEKENINGEN:

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

A.P. DIJKSTRA, *voorzitter*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secreresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944
A.C.E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BROUWER, Elst (Gld).
P.H.F. GIELES, 's-Hertogenbosch.
C.J. LEIJH, 's-Gravenhage.
L.G. DALHUISEN, Warmond.
J.G. TOEBES, Nijmegen.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Kogeldistel 64, Rotterdam, tel. 010-214865, *voorzitter*
DRS. K. VAN DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 01850-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-8496, *2e vice-voorzitter*, conferenties.
P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam, *1e secretaris*
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie colleges.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a/d IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester*, postrekening 527314 t.n.v. penningmeester Commissie Postacademiale Vorming der V.G.N. te Krimpen a/d IJssel
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, *portefeuilles*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Kinkelenburglaan 2.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	de Savornin Lohmanlaan 5, Amstelveen.	<i>Hengelo:</i>	Th. de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	Bavelselaan 224.	<i>Maastricht:</i>	Passementsmakersdreef 30.
<i>Eindhoven:</i>	Kruisakker 76.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
<i>Goes:</i>	Molenwater 65, Middelburg	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 244.
<i>Den Haag:</i>	Lindenstraat 22, 's-Gravensande.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 9, Kampen.

MAVOCOMMISSIE

A.L. VERHOOG, *voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.S. RUTSEN, *secretaris*, Kerspelstraat 59, Mijdrecht, tel. 02979-4017.
P. DOVES, Zaandam.
P.G. RUYS, Bussum.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. BOOGERT, *voorzitter*, Wielengahof, Delft, tel. 015-563034.
A.J. KAARSEMAKER, *secretaris*, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.
P.W. BROUWER, Capelle aan de IJssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

Hebt U al kennis gemaakt met de onlangs verschenen

Werkatlas van de wereldgeschiedenis

samengesteld door dr. D. Bergen, R. Buter, prof. H. Corijn en dr. mr. C.W. van Voorst van Beest.

bestelnummer 045867 ..... prijs f 14,50

Enkele belangrijke kenmerken van deze nieuwe atlas zijn:

- het eenvoudig en overzichtelijk kaartbeeld zonder een wirwar van pijlen en kleuren die historische atlassen voor de leerlingen in de onderbouw zo onbruikbaar en onbegrijpelijk maken
- de tussengevoegde pagina's van transparantpapier, die het o.a. mogelijk maken dat de leerlingen eigen kaartinterpretaties aan de atlas toevoegen
- de naast het kaartmateriaal opgenomen gegevens ter verdieping en aanvulling van de feiten die uit de kaarten gelezen kunnen worden
- de accentverschuiving van de politieke naar de economisch-culturele geschiedenis
- het verlaten van het uitsluitend op Europa gecentreerde gezichtspunt
- de combinatie van chronologische en thematisch-exemplarische opzet

Deze atlas is verkrijgbaar via boekhandel en uitgever

Voor vakdocenten geschiedenis zijn ter beoordeling presentemplaren beschikbaar.

MALMBERG 's-HERTOGENBOSCH
POSTBUS 233